

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет

До захисту допущено

кафедрою історії модерної доби та новітнього часу протокол №6 від 03.06.2026
р.

завідувач кафедри професор Юрій ВОЛОСНИК

(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

«Концепція послуху в православній традиції Східної Європи (XI – початок XX
ст.) The Concept of Obedience in the Orthodox Tradition of Eastern Europe (11th –
Early 20th Century)»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Дробіцька Маргарита Олексіївна

(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Єремєєв Павло Вікторович

(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Зміст.

Анотація.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Формування концепції послуху на Русі.....	10
Розділ 2. Розуміння послуху у період XIV-XVII століть.....	23
Розділ 3. Концепція послуху у синодальний період.....	36
Висновки.....	46
Список використаних джерел та літератури.....	48

Анотація.

Дослідження присвячено вивченню послуху в православній традиції Східної Європи. Для цього було розглянуто процес формування уявлення про послух, вплив текстів Святих Писань та творів Отців Церкви на його становлення і трансформацію, визначено вплив особливостей побуту чернечого життя на формування поняття «чернечого послуху» та простежено його зміни. Методологія дослідження базується на загальноісторичних методах дослідження – історико-типологічному, історико-генетичному та історико-порівняльному – що дозволило простежити зміни трактування «послуху» з плином часу. У результаті було виявлено, що послух як чеснота трансформувався з «шляху до Бога» у «шлях до спасіння душі», а чернечий послух з часом став переважати у молитві, а не фізичних добродійностях.

Ключові слова: послух, смирення, чернецтво, православні монастирі, православна церква.

L'annotation

Cette étude est consacrée à la recherche de l'obéissance dans la tradition orthodoxe d'Europe orientale. À cette fin, elle examine le processus de formation de l'idée d'obéissance, l'influence des textes des Saintes Écritures et des écrits des Pères de l'Église sur sa formation et son évolution, l'influence des caractéristiques de la vie monastique sur la formation du concept d'obéissance monastique et retrace ses transformations. L'étude a appliqué des méthodes de recherche historique générales: l'approche typologique, l'approche génétique et l'approche comparative. Cela nous a permis de retracer l'évolution de l'interprétation de la notion d'obéissance au fil du temps. La conclusion explore comment l'obéissance s'est transformée d'un «chemin vers Dieu» en un «chemin vers le salut de son âme», et comment l'obéissance monastique est devenue au fil du temps davantage une vertu spirituelle que physique.

Mots-clés: obéissance, humilité, monachisme, monastères orthodoxes, Église orthodoxe.

Вступ.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що попри цікавість до дослідження історії церкви, питання «послуху» залишається маловивченим як у вітчизняній, так і у зарубіжних історіографіях. Дослідження послуху сприяє розумінню його основних засад, причин розвитку, а також впливу на трансформацію аскетичних та релігійних вчень. В соціальному контексті сформована злободенними дискусіями у питаннях становлення і розвитку православної церкви у Східній Європі та питанні її витоків.

Об'єктом дослідження є послух в православній традиції Східної Європи.

Предметом дослідження є вплив творів Отців Церкви, текстів Біблії та трактування текстів Святих Писань на формування уявлення про послух в православній традиції Східної Європи, особливості побуту і життя при монастирях, їхня роль та вплив історичних факторів на формування поняття «чернечого послуху», трансформація поняття «послух».

Верхня хронологічна межа встановлена XI сторіччям і визначається діяльністю Антонія та Феодосія Печерських і заснуванням Києво-Печерського монастиря, що знаменує початок розвитку послуху як концепції та явища на теренах Східної Європи.

Нижня хронологічна межа – початок XX століття. Вона зумовлена Жовтневою революцією 1917 року, що призвела до зміни влади та подальшої фактичної заборони діяльності церков на території Східної Європи.

Територіальні межі охоплюють частину Східної Європи, яка визначається впливом православної традиції, і включають землі Русі, східні землі Речі Посполитої та європейську частину Російської імперії у різні періоди як релігійні центри та осередки чернечого життя, які сформувалися під впливом політичних змін та мають витoki з київської православної чернечої традиції.

Історіографічний огляд літератури. Роботи, використані в дослідженні, стосуються трьох основних періодів вивчення теми, а саме формування послуху

на Русі, розвиток послууху у період XIV-XVII століть та послуух у синодальний період.

Дослідження становлення і розвитку концепції послууху представлені аналізом Києво-Печерського патерика як історико-літературної пам'ятки, так і як джерела, що формує уявлення про життя святих тієї епохи, окремими дослідженнями на тему життя святих, роботами з історії православної церкви, роботами з вивчення монастирського побуту та організаційної структури монастирів, дослідженнями на тему чернечих уставів і правил, аналізами текстів Святих Писань та аскетичних вчень.

Роботи сучасної української історіографії стосуються періоду Русі та після монгольської навали. До них відноситься робота Романа Береста про житло та побут середньовічних монастирів Галичини¹, стаття з дослідження Студійського уставу архієпископа Ігоря Ісиченка², дослідження організаційної структури Галицької єпархії Ігоря Сковчилиса³ та переклад свідчень про життя Іони Київського архимандрита Кирила Говоруна⁴. Українська історіографія 19 сторіччя включає роботу «З історії релігійної думки на Україні» Михайла Грушевського⁵ та дослідження Києво-Печерського патерика Дмитра Абрамовича⁶. Сучасна російська історіографія представлена роботами з історії церкви⁷ та богослужінь⁸ у періоди становлення чернецтва. Російська діаспорна історіографія включає перший⁹ та восьмий¹⁰ томи «Збірки творів у 12 томах»

¹ Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2011. 332 с.

² Ісиченко Ю. (Архієпископ Ігор). Студійський устав та наративна програма киево-печерських книжників // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир. 2008. Вип. 42. С. 161–171.

³ Сковчилис І. «Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус». Львів: Вид-во УКУ, 2010. 832 с.

⁴ Архимандрит Кирилл (Говорун). Жития Преподобного Ионы Киевского Чудотворца. Перевод с греческого. Киев: Свято-Троицкий Ионинский монастырь, 2008. 45 с.

⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Вінніпег-Мюнхен: Українське Євангельське Об'єднання, 1962. 160 с.

⁶ Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1902. 213 с.

⁷ Петрушко В. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества : учебное пособие – Изд. 2, Москва: Изд-во ПСТГУ, 2007. 358 с.

⁸ Желтов М. Богослужение Русской Церкви X-XX вв. Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва: ОАО Московские учебники и Картолиитография, 2002. 752 с.

⁹ Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 1: «Абеляр» и статьи 1911-1925 гг., Москва: Мартис; SAM and SAM, 1996. 349 с.

¹⁰ Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 8: Святые Древней Руси. Москва: Мартис; SAM and SAM, 2000. 266 с.

Георгія Федотова. До радянської історіографії увійшли роботи про історію чернецтва Щапова¹¹ і Казанського¹² та дослідження Києво-Печерського патерика Поселяніна¹³. Найчисленнішою за кількістю праць є імперська історіографія. До неї відносяться роботи з історії церкви¹⁴, порядку богослужінь¹⁵, свідчення про відомих ченців¹⁶ і також дослідження Києво-Печерського патерика¹⁷. Іноземна історіографія складається з перекладених робіт з грецької про загальні правила¹⁸ та життя на Афоні¹⁹, роботи німецького дослідника Герхарда Подскальські²⁰ щодо богословської літератури на Русі та статтями французькою про історію православної церкви²¹ та синодальний період²².

У якості допоміжних інструментів було використано «Біографічний словник ... Імператорського Казанського університету»²³, енциклопедичний словник Брокгауза²⁴ та Ефрона та словник Богатової²⁵, дослідження якого охоплюють давньоруський період.

¹¹ Щапов Я. Монашество на Руси в XI-XIII веках. Москва: Наука, 2002. 344 с.

¹² Казанский П. История православного монашества на востоке [в 2ч.]. Часть 1, Москва: Паломникъ : Воскресение, 2000. 461 с.

¹³ Поселянин Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

¹⁴ Голубинский Е. История Русской Церкви. Том 1. Часть 2 Период первый, Киевский или до-монгольский. Москва: Типографии Э. Лиссверъ и Ю. Романъ, Арбатъ, д. Каривской, 1881. 817 с.

¹⁵ Одинцов Н. Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века, СПб: Издание книгопродавца, 1881. 303 с.

¹⁶ Архиепископ Никон (Рожественский). Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского и всея России чудотворца. Москва : Синод. тип., 1885. 238 с.

¹⁷ Киевопечерский патерик по древним рукописям / В перелож. на соврем. рус. яз. Марии Викторовой ... Киев : тип. Киевопечерской лавры, 1914. 154 с.

¹⁸ Архимандрит Ефрем Святогорец. Жемчужины подвижнической мудрости : Главы о молитве и послушании (Пер. с новогреч.). Сергиев Посад : Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001. 143 с.

¹⁹ Старец Иосиф Ватопедский. Блаженный послушник. Жизнеописание старца Ефрема Катунского, Москва : Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. 82 с.

²⁰ Подскальські Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.), СПб. : Византинороссика, 1996. 572 с.

²¹ Tyszkiewicz S. La tragédie de l'Église russe // Revue des études byzantines, tome 11, Paris, 1953. pp. 272-283.

²² Simone Blanc and Jean-Louis Van Regemorter. Russie - U. R. S. S. XVIII e Siècle // Revue des études byzantines, tome 50, Paris, 1977/ pp. 692-708.

²³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804—1904). Ч. 1. Казань : типо-лит. Имп. ун-та, 1904. 21-25 с.

²⁴ Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. Т. XXIV-а: Полярные сияния – Прая, СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898. 684 с.

²⁵ Богатова Г.А. Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 26 (Снуръ — Спарывати). Москва: «Наука», 2002. 277 с.

Джерельна база дослідження сформована особливостями теми дослідження та представлена «Києво-Печерським патериком»²⁶, який є основним джерелом для вивчення релігійного життя Русі, пам'ятками давньоруської літератури – «Повістю минулих літ»²⁷ та «Сказанням про Бориса і Гліба»²⁸, 5 томами «Філокалії» або «Добротолюбія»²⁹ – збіркою духовних творів православних авторів у перекладі Феофана Затворника, які мали широкий вплив на формування православ'я у Східній Європі, роботами та листами-настановами Іоанна Кронштадського – про духовність³⁰, про покаяння³¹, збірками творів³², бесід³³, повчань³⁴ та настанов пастирям³⁵ – та Феофана Затворника – про духовне життя³⁶, про молитви³⁷, про предмети віри³⁸, збірками творів³⁹, листів⁴⁰, повчань⁴¹ – як основних проповідників і діячів

²⁶ Патерик Києво-Печерський, [який оповідає] про створення церкви, аби дізналися всі, що самого Господа промислом і волею, і його Пречистої Матері молитвою та бажанням сотворилася і завершена була боголіпна, небу подібна Велика Церква Богородична Печерська, [заснована] архимандритом усієї руської землі, якого є Лавра, святого і великого отця нашого Феодосія
URL:<https://web.archive.org/web/20050501165818/http://litopys.org.ua/paterikon/pat01.htm> (дата звернення: 12.03.2026)

²⁷ Літописець Нестор Повість временних літ URL:<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 20.02.2026)

²⁸ Сказания о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века / издал Срезневский И. СПб.: Типография ИАН, 1860

²⁹ Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Изданием Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901.

Т. 1. 1895. 638 с.

Т. 2. 1895. 760 с.

Т. 3. 1900. 440 с.

Т. 4. 1901. 634 с.

Т. 5. 1900. 482 с.

³⁰ Иоанн Ильич Сергиев (Кронштадтский). Живое слово мудрости духовной. СПб.: печ. Граф. ин-та, бр. Лукшевиц, 1911. 100 с.

³¹ Иоанн Кронштадтский. Мысли христианина о покаянии и святом причащении. Москва : Сибирская благозвонница, 2011. 92 с.

³² Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т. 3. СПб.: тип. В. Ерофеева, 1892. 503 с.

³³ Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т. 2: (Закрывающий в себе полный годовой круг слов, поучений и бесед) Кронштадт : Тип. «Кронштадтского вестника», 1891. 735 с.

³⁴ Полное собрание сочинений праведника божия Иоанна Кронштадтского : в 2 т. / Т. 1. СПб.: Р. П. Лушкевиц, (Печ. Графического ин-та), 1911. 526 с.

³⁵ Св. праведный Иоанн Кронштадтский (Сергиев). Практические наставления пастирям, заимствованные с опыта : Извлечения из дневниковых тетрадей за 1860-1865 гг. / Сост. мон. Серафима (Иванова). Москва: «Отчий дом», 2006. 181 с.

³⁶ Святитель Феофан Затворник. О молитве и духовной жизни : Собрание писем. Москва : Правило веры, 2008. 479 с.

³⁷ Святитель Феофан Затворник. О молитве Иисусовой, в письмах к схиигумену Герману и схимонаху Агапию. СПб.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаамского монастыря, 1998. 103 с.

³⁸ Святитель Феофан Затворник. О разных предметах веры и жизни : Собрание писем. Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. Москва : Правило веры, 2007. 791 с.

³⁹ Святитель Феофан Затворник. Малые произведения. Москва: Правило веры, 2008. 617 с.

⁴⁰ Феофан Затворник. Письма о христианской жизни : Поучения. Москва : Правило веры, 2007. 444 с.

православної церкви у синодальний період, настановами Філофея Коккіна⁴², промовою⁴³ та повчанням⁴⁴ Анастасія Александрова, збіркою документів «Акти, які стосуються історії Західної Росії, зібрані та видані Археографічною комісією»⁴⁵, що стосуються історії православної церкви, текстом Духовного регламенту 1721 року⁴⁶, укладеного Феофаном Прокоповичем, текстами Біблії у перекладі Івана Огієнка⁴⁷, Івана Хоменка⁴⁸, Пилипа Морачевського⁴⁹ та Рафаїла Турконяка⁵⁰.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей формування «послуху», трансформації цього поняття з плином часу та вияві чинників, які на це впливали.

Завдання дослідження були сформовані з огляду на поставлену мету і поділені на наступні пункти:

- Розглянути загальне розуміння «послуху» в трактуваннях Святих Писань та творах Отців Церкви;
- Прослідкувати за зміною розуміння «послуху» в православній традиції крізь призму часу;
- Визначити вплив окремих визначних постатей, зокрема, преподобних Антонія та Феодосія Печерських, Сергія Радонезького,

⁴¹ Феофан Затворник. Простые истины сердца. Внутренняя жизнь : слова и проповеди. Москва: Правило веры, 2007. 540 с.

⁴² Святитель Филофей Коккин. Святейшего патриарха Константина-града кир Филофея предание своему ученику о том, как внимательно пребывать в келье вместе со своими послушниками. / Путь к священному безмолвию: Малоизвест. творения святых отцов-исихастов / Сост., общ. ред., предисл. и примеч. А.Г. Дунаева, Москва: Изд-во Правосл. Братства Свт. Филарета Митр. Моск. (БСФМ), 1999. 171 с.

⁴³ Анастасий (Александров), епископ. Речь при пострижении в инокини Евдокии Забелиной, послушницы Иоанновского на Карповке, в г. Петрограде, женского монастыря, за божественной литургией в усыпальнице батюшки о. Иоанна Кронштадтского. 22 марта 1916 г. // Христианское чтение. № 4. СПб.: Санкт-Петербургская духовная академия, 1916. 373–376 с.

⁴⁴ Анастасий (Александров), епископ. Поучение сказанное 30 ноября 1912 г. в церкви св. ап. Андрея Первозванного, в Казанском Учительском Институте // «Известия Казанской Епархии» № 48. Казань: Центральная Типография, 1912. 1472–1476 с.

⁴⁵ Григорович И. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 5 томах. Т. 1, СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846. 432 с.

⁴⁶ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санктпетербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. / Сост. Феофан (Прокопович). Изд. 1. Москва: Синодальная типография, 1856. 198 с.

⁴⁷ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁴⁸ Хоменко І. Святе Письмо Старого та Нового Завіту (в перекладі). Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1963.

⁴⁹ Морачевський П. Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє від Луки, українською мовою. Москва : Синодальна Типографія, 1907.

⁵⁰ Турконяк Р.П. Повний переклад Святого Письма з давньогрецької, Львів: Українське Біблійне Товариство, 2000.

Іоанна Кронштадського та Феофана Затворника на формування і визначення «послуху» у монастирських вченнях і чернечому житті;

- Проаналізувати вплив і значення побутових чернечих устоїв та їхню роль у формуванні «послуху» в монастирських традиціях.

Методологія та методи дослідження. Для детального вивчення теми було використано:

- метод аналізу і синтезу для поділу поняття «послух» на складові – чернечий, духовний, соціальний – та формування цілісного уявлення про його еволюцію;

- історико-типологічний метод, для виокремлення аскетичного та ієрархічного послуху;

- історико-генетичний метод, що дозволив простежити формування ідеї послуху в давньоруській православній церкві та її трансформацію в умовах періоду після монгольської навали, в Московській державі та Російській імперії, простежити зміни в синодальний період та їхній вплив на подальший розвиток послуху;

- історико-порівняльний метод, який допоміг у розумінні впливу зовнішніх чинників на формування концепції послуху, залежно від територіальних особливостей.

Наукова новизна дослідження полягає у детальному вивченні принципів формування концепції послуху на теренах Східної Європи, виявленні впливу зовнішніх чинників на його становлення та його трансформацію. Матеріали та результати цієї роботи дозволяють сформувати цілісне уявлення про «послух», що створює базу для їхнього використання у подальшому вивченні окремих аспектів історії православного чернецтва та комплексного висвітлення поняття у соціальному контексті.

Розділ 1. Формування концепції послуху на Русі.

Послух – одна з християнських чеснот, що полягає в добровільній покорі Господу, духовному наставнику, батькам тощо. Послух сприймається як чеснота над чеснотами, бо кожна справа – мала чи велика – має робитися з цією чеснотою, у справжньому добровільному послуху. Праведний послух вважається благородним, тому і кожна справа, що робиться у послуху, є благородною. Послух ніколи не сприймається як перешкода, бо викликає в усьому живому найкраще. Приймавши справжній послух і зрікшись власних бажань, приймається воля Бога, що не може бути неправильним і нечестивим, і будь-яка справа, що робиться з цією чеснотою є виявленням Божої волі⁵¹.

Одна з перших згадок послуху в давньоруській літературі міститься в «Сказанні про Бориса і Гліба», де провідною ідеєю виступає послух старшому братові⁵². Борис, знаючи про те, що старший брат його Святополк планує вбити його, смиренню прийняв це, наводячи перше послання апостола Петра: «Так само ви, молоді, коріться старшим. А всі ви вдягніться в покірливість одного супроти одного, Бог бо гордим противиться, а покірливим дає благодать» (1 Петр. 5:5)⁵³.

Справжній послух сприймається як виявлення Божої волі, що, як розглядати цю чесноту в книгах Біблії, можна простежити в книзі Буття через історію Ноя та Адама і Єви.

Господь розкався, що створив людей, що Його зневажають, і мав намір напустити сорокаденний дощ, який мав винищити цей світ разом з усіма людьми, тваринами і птахами, спровокувавши Всесвітній потоп. Проте єдиним, хто отримав благодать Господню, став Ной. Бог велів йому побудувати ковчег, на який зійдуть сам Ной та сини Ноеві з їхніми дружинами, тварин – кожного виду чистих по сім, та нечистих по дві, та достатню кількість їжі на них усіх. Це

⁵¹ Экхарт М. Трактаты-Проповеди. Москва: «Наука», 2010

⁵² Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 8: Святые Древней Руси. Москва: Мартис; SAM and SAM, 2000. 266 с.

⁵³ Літописець Нестор Повість временних літ URL:<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 20.02.2026)

мав Ной зробити за сім днів. Ной зробив те, що звелів йому Бог, щиро прийнявши ту волю, за що отримав любов і прийняття Господа⁵⁴. Ной віддав свою волю, прийнявши Божу волю від початку, що дало йому право на спасіння, та після Потопу, що дозволило йому та синам його отримати милість Божу і стати отцями нових людських народів⁵⁵.

У книзі Буття описується й історія Адама і Єви, яка показує важливість слідування Божій волі і наслідки відмови від неї. Бог створив Адама і Єву, наказав їм слідувати за Едемським садом та висунув одну-єдину заборону – їсти плоди з Дерева пізнання добра і зла. Проте Адам і Єва порушили заборону, проявивши непослух і зробивши власний вибір, відкинувши від себе Бога. До Адама Бог промовляє, що той мав слухати Його, а не Єву, коли той поставив дружину вище за Господа: «І до Адама сказав Він: За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі, говорячи: Від нього не їж, проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя» (Бут. 3:17)⁵⁶.

На формування монастирства на Русі впливали література, яку складали монастирські устами, оповідки про чернечі подвиги й життя, біблійні тексти і твори Отців Церкви, та особистий досвід руських подвижників, які відправлялися до Константинополю, Палестини та на Святу Гору Афон – найбільший осередок православного монастирського життя, який значною мірою вплинув на утворення руської традиції чернецтва⁵⁷.

Антоній Печерський, в миру Антип, народився у місті Любеч на Чернігівщині. Від початку, ще замолоду, жив у власноруч викопаній печері у Любечі. Ще будучи Антипом пішов на Святу Гору, де в одному з монастирів прийняв чернечий постриг і отримав ім'я Антоній. В якусь з ночей на Афоні, Антонію наснилася Божа Матір, яка веліла йому повернутися додому і розбудовувати чернече життя в Русі. Приїхавши до Києва, Антоній волів

⁵⁴ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁵⁵ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁵⁶ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁵⁷ Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1902. 213 с.

оселитися в якомусь монастирі, проте не знайшов той, що його влаштує⁵⁸. Унаслідок цього, він вирішує оселитися в окремій печері, що знаходиться поблизу Києва, у Берестові⁵⁹. Антоній їв сухий хліб і пив воду, обмежуючи себе в цьому – іноді не їв, не вживав м'яса навіть у дозволені дні. Постійно перебував в молитві, і вдень, і вночі копав печеру власноруч. Він став взірцем серед ченців Русі за свої послух та смирення.

Після смерті князя Володимира Антоній знову пішов на Афон, де пробув до початку правління князя Ярослава. Антоній Печерський жив таке життя, що воно відповідало чернечому аскетичному способу життя – він слідував таким чеснотам, як нестягання, послух, мовчання, повчання та іншим. І коли він знову повернувся до Києва, оселився в печері неподалік Дніпра. Слава про Антонія поширюється по всій Русі. До нього все частіше приходять за благословенням, і все більше його послідовників – майбутніх ченців – селяться в печерах біля нього, бажаючи стати його учнями. Там же преподобний Антоній зібрав братію у дванадцять чоловік – на постриг їх брав блаженний Никон. Він перейняв правила чернечого життя з афонських монастирів і ввів їх в новоствореному Печерському монастирі. Після облаштування нового монастиря у великій печері, поставив Антоній за ігумена їм блаженного Варлаама, і зробився затворником в одній з келій нової печери. Варлаам з дитинства відвідував преподобного Антонія, де захопився способом життя ченців, і подався до нього на постриг, відмовившись від розкошей минулого життя, батьків та нареченої. Він склав усі свої багатства у ноги ігуменові, аби той зробив з ними те, що потрібно, а сам пообіцяв слугувати Богові навіть попри невдоволення батька⁶⁰. Через це князь Ізяслав мав конфлікт із преподобним Антонієм та Іваном Вишатичем – батьком Варлаама. Був першим ігуменом Печерського монастиря, але був переведений князем Ізяславом до

⁵⁸ Архим. Серафим (Чичагов). Летопись Серафимо-Дивеевского монастыря. Москва : Паломник, 2005. 719 с.

⁵⁹ Киевопечерский патерик по древним рукописям / В перелож. на соврем. рус. яз. Марии Викторовой ... Киев : тип. Киевопечерской лавры, 1914. 154 с.

⁶⁰ Поселянин Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

Свято-Дмитрівського монастиря⁶¹. За його ігуменства було збудовано дерев'яну церкву Печерського монастиря⁶².

Першою печерою Києво-Печерського монастиря вважається печера на правому березі Дніпра в Берестові, в якій молився перший київський митрополит Іларіон і в якій оселився Антоній Печерський. З 1051 з усієї Русі починають прибувати люди на благословення чи на постриг до Антонія і оселятися там, формуючи братії – це і вважається заснуванням печерної обителі. Тоді ж з'явилася потреба у розширенні церкви. Завдяки розширенню печер, була облаштована перша церква, трапезна та келії. Тоді в братії перебувало дванадцять чоловік. При розширенні братії до двадцяти осіб, місця стало бракувати, і тодішній ігумен Варлаам, з благословення преподобного Антонія, просив у князя Ізяслава землю. Князь дарував монастирю гору над печерами, де ті жили. Там і заклали дерев'яний собор Успіння Пресвятої Богородиці⁶³.

Тоді ж до преподобного Антонія прийшов і Феодосій – в подальшому канонізований святий. За описами, що містяться в Києво-Печерському патерику, Феодосій Печерський ще з малого віку виявляв цікавість до стриманого, аскетичного способу життя – мати намагалася вдягти його в гарні вбрання, а не злиденні, коли той обирав останнє, не грав з ровесниками і порався в полі з рабами, навіть за умови, що буде за це покараний. До того, він щоденно ходив до церкви і вивчав Святе Писання⁶⁴. Зустрівши паломників до Єрусалима, намагався втекти з дому у Курську. Спроба втечі виявилася невдалою – мати з молодшим братом наздогнали втікача, за що останній

⁶¹ Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 8: Святые Древней Руси. Москва: Мартис; SAM and SAM, 2000. 266 с.

⁶² Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 1: «Абеляр» и статьи 1911-1925 гг., Москва: Мартис; SAM and SAM, 1996. 349 с.

⁶³ Київські печери і Києво-Печерська Лавра : съ изображеніями : наружныхъ и внутреннихъ видовъ пещеръ, гробницъ почивающихъ въ нихъ угодниковъ, древнихъ и святыхъ вещей находящихся въ пещерахъ, видовъ Лавры, чудотворной иконы Успенія Богоматери (хромофотографія, печатанная золотомъ) и планами пещеръ, съ точнымъ, по мачтабу показаніемъ на нихъ всѣхъ мѣстъ покоя угодниковъ и пещерныхъ церквей. - Київ : Типографія Сементовскаго, 1864. 85 с.

⁶⁴ Поселянін Є. Києво-Печерський патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

отримав жорстке покарання⁶⁵. Зв'язаний і запертий в комірчині Феодосій дякував Богу за той досвід, що переніс, і не переставав молитися. Отримавши від намісника доручення наглядати за церквою, Феодосій отримав і розкішні вбрання, роздав ті бідним, і робив так не один раз. Читаючи церковні Євангелія, він знаходить цікаві для нього моменти: «Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний. І хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт. 10:37)⁶⁶ та «Він же у відповідь сказав їм: «А Він, відповідаючи, сказав їм: мати Моя і брати Мої — ті, що слухають слово Боже і чинять по ньому» (Лк. 8:21)⁶⁷, і почав роздумувати, яким чином і куди податися на постриг в ченці. Зрештою, Феодосій зміг у момент, коли його сувора матір відлучилася з міста на деякий час, податися до Києва⁶⁸.

Бажанню служити Господу Феодосія Печерського дивувалися і Антоній Печерський, і висвячений Антонієм на ігумена Никон Великий. Феодосій став одним із засновників і чи не найважливішою постаттю у створенні Києво-Печерського монастиря. Братія монастиря, що складалася з 20-ти чоловік, і тодішній ігумен Варлаам просили в Антонія висвятити Феодосія Печерського на ігумена монастиря, що Антоній і зробив⁶⁹. Феодосій, прийнявши монастир, дотримувався посту і повністю відмовився від м'яса, носив воду з колодязя і дрова з лісу, молотив жито, прях вовну. Працелюбний і працездатний, він молився зі сльозами вночі, раніше за всіх приходив і пізніше за всіх виходив з церкви, дивуючи цим інших⁷⁰.

⁶⁵ Подскальські Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.), СПб. : Византинороссика, 1996. 572 с.

⁶⁶ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁶⁷ Морачевський П. Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє від Луки, українською мовою. Москва : Синодальна Типографія, 1907

⁶⁸ Поселянін Є. Києво-Печерський патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литограф. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

⁶⁹ Літописець Нестор Повість временних літ URL:<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 20.02.2026)

⁷⁰ Патерик Києво-Печерський, [який оповідає] про створення церкви, аби дізналися всі, що самого Господа промислом і волею, і його Пречистої Матері молитвою та бажанням сотворилася і завершена була боголіпна, небу подібна Велика Церква Богородична Печерська, [заснована] архимандритом усієї руської землі, якого є Лавра, святого і великого отця нашого Феодосія URL:<https://web.archive.org/web/20050501165818/http://litopys.org.ua/paterikon/pat01.htm> (дата звернення: 12.03.2026)

А при ігуменстві Феодосія, коли братія збільшилася до майже 100 осіб, там збудували нові келії та обнесли їхню територію частоколом. Печери почали поділяти на дві категорії: Ближні або Антонієві, де оселився Антоній Печерський, бажаючи усамітнення, і Дальні або Феодосієві, в яких жили перші ченці. Багато ченців Печерського монастиря відвідували та жили в афонських монастирях, тому чернецький побут і життя було подібним до зразку афонського чернецтва ще до фактичного затвердження Студійського статуту⁷¹.

Феодосій Печерський встановив монастирські правила – Типікон – за зразком Студійського уставу, через що вважається засновником чернецтва на Русі на рівні з Антонієм Печерським. Цей устав він перейняв від ченця Михаїла, що прийшов зі Студійського монастиря з митрополитом Георгієм⁷². На той момент преподобний Феодосій отримав лише частину уставу. Повну версію уставу в редакції Алексія Студита він отримав від посла, якого відправив до Константинополя, преподобного Єфрема⁷³. Оригінал уставу було детально переписано давньогрецькою, а ось яким чином його було перекладено – невідомо⁷⁴. При Антонії, від заснування Києво-Печерського монастиря як печерного монастиря у 1051-му році, принципи чернечого життя базувалися на загальних засадах, які той приніс зі Святої Гори – Афона⁷⁵.

Після запровадження Студійського уставу та нових правил чернечого життя в Печерському монастирі сформувалися певні обов'язкові послухи – роботи при монастирі, за які мали відповідати ченці. «Посада» келаря – того, хто стежить за припасами на кухні і веде їхню звітність, зазвичай, сувміщалася

⁷¹ Київські печери и Києво-Печерская Лавра : съ изображеніями : наружныхъ и внутреннихъ видовъ пещеръ, гробницъ почивающихъ въ нихъ угодниковъ, древнихъ и святыхъ вещей находящихся въ пещерахъ, видовъ Лавры, чудотворной иконы Успенія Богоматери (хромолитографія, печатанная золотомъ) и планами пещеръ, съ точнымъ, по мачтабу показаніемъ на нихъ всѣхъ мѣстъ покоя угодниковъ и пещерныхъ церквей. - Київ : Типографія Сементовскаго, 1864. 85 с.

⁷² Ісиченко Ю. (Архієпископ Ігор). Студійський устав та наративна програма киево-печерських книжників // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир. 2008. Вип. 42. С. 161–171

⁷³ Поселянін Є. Києво-Печерський патерик: полное собрание житий святыхъ, в Києво-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о). 394 с.

⁷⁴ Голубинский Е. История Русской Церкви. Том 1. Часть 2 Период первый, Киевский или до-монгольский. Москва: Типографія Э. Лиссверъ и Ю. Романъ, Арбатъ, д. Каривской, 1881. 817 с.

⁷⁵ Щапов Я. Монашество на Руси в XI-XIII веках. Москва: Наука, 2002. 344 с.

із трапезником – наглядцем під час приготування їжі та трапез згідно уставу⁷⁶. Йому надавалося декілька помічників, які носили в кухню воду і дрова. Коли траплялося таке, що не було кому допомагати на кухні, келар йшов до ігумена і просив в нього когось з братії на цю роботу. Преподобний Феодосій, за випадків, коли не було помічників, носив воду і дрова особисто⁷⁷. Феодосій також розбудував двір із притулком для нужденних, яким Печерський монастир виділяв десяту частину прибутку на утримання⁷⁸.

Преподобний Феодосій вчив братію, яку після висвяти на ігумена розширив до майже 100 осіб, молитвам – ставши ченцями вони мали щодня каятися в своїх гріхах, поститися та повністю відпустити земне життя⁷⁹, наводячи слова з Євангелія: «Коли хто приходить до Мене, і не зненавидить батька свого, і матери, і жінки, і дітей, і братів, і сестер, та ще й душі своєї, той не може бути Моїм учеником» (Лк 14:26)⁸⁰. Цим він намагається навчити покорі і слідуванню Божій волі, змусити зректися себе заради Бога.

Никон Великий зшивав та скріплював книжки при монастирі, у той час як Феодосій праяв для нього нитки⁸¹.

Послух в православній церкві, а саме в православному чернецтві, розглядається як послух самому Богові, так і як послух духовному наставникові. Останній веде ченця шляхом від звичайної людини, в якій проглядають бажання слідувати власній волі і коритися мирським втіхам, до

⁷⁶ Я. Н. Свирский Александров монастырь : Ист. очерк по документам монастыря. Архива. СПб.: Свир. монастырь, 1874. 95 с.

⁷⁷ Поселянин Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о). 394 с.

⁷⁸ Київські печери і Києво-Печерська Лавра : съ изображеніями : наружныхъ и внутреннихъ видовъ пещеръ, гробницъ почивающихъ въ нихъ угодниковъ, древнихъ и святыхъ вещей находящихся въ пещерахъ, видовъ Лавры, чудотворной иконы Успенія Богоматери (хромолитографія, печатанная золотомъ) и планами пещеръ, съ точнымъ, по мачтабу показаніемъ на нихъ всѣхъ мѣстъ покоя угодниковъ и пещерныхъ церквей. - Київъ : Типографія Сементовскаго, 1864. 85 с.

⁷⁹ Поселянин Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о). 394 с.

⁸⁰ Морачевський П. Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє від Луки, українською мовою. Москва : Синодальна Типографія, 1907

⁸¹ Поселянин Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о). 394 с.

найвищого ступеню Божої благодаті, яка стає доступна при аскетичному способі життя, виховуючи смирення, покору і повне і безперечне бажання слідувати за Богом. Важливо, що послух у православних монастирях, окрім очевидного – зречення власної волі на користь служіння і покорі Богу, – розглядається ще й як монастирський послух – це окремі види побутових робіт, що виконуються мешканцями монастиря, так і як одна з обітниць, що полягає у відмові від особистої волі і підкоренні духовному наставникові⁸².

Монастирський послух виконується усіма мешканцями монастиря як ченцями, так і послушниками. Послушники – люди, що готуються до прийняття чернецтва. Вони складають окремий ступінь підготовки до чернецтва. Послушники не носять ряси, проте отримують право носити підрясники, не дають чернечих обітниць, носять мирське ім'я та виконують різні послухи при монастирі. Послушники, після прийняття постригу і аскетичних обітниць: послуху, безшлюбності, смирення та добровільної бідності⁸³, повністю зрікаються мирського життя. Вони отримують нове ім'я і стають ченцями. Слідування трьом основним чернечим обітницям: добровільної бідності – як відмові від хіті захоплюватися скарбами мирського життя, безшлюбності – як відмова від тілесної хіті, послуху – як слідування Божій волі та відмова від власних бажань через смирення⁸⁴.

Метою аскетичних обітниць є зречення від земних задоволень на користь повного служіння Господу. Союз з Богом ставиться вище за родинний союз – «І кожний, хто задля Мого Імені залишить дім або братів, або сестер, або батька, або матір, [або дружину], або дітей, або поля, той отримає в сто разів більше і матиме у спадок вічне життя»⁸⁵ (Мт. 19:29). Служіння Богу стає вищим за людські земні цінності, через що кожен, хто йде чернецтво, має відмовитися від

⁸² Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. Т. XXIV-а: Полярные сияния – Прая, СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898. 684 с.

⁸³ Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1902. 213 с.

⁸⁴ Казанский П. История православного монашества на востоке [в 2ч.]. Часть 1, Москва: Паломник : Воскресение, 2000. 461 с.

⁸⁵ Туркомяк Р.П. Повний переклад Святого Письма з давньогрецької, Львів: Українське Біблійне Товариство, 2000

родини і, за обітницею послуху, обрати духовного наставника, завдяки якому він має навчитися повній покорі Богу.

Найближчою до послуху чеснотою є смирення. За Феодора Студита, за статутом якого функціонував внутрішній устрій руських православних монастирів, смирення часто поєднується із послухом, та іноді визначається як наступний крок після послуху. Інші чесноти залишаються важливими, проте не уподібнюються і не ототожнюються до послуху⁸⁶.

Монастирський послух складається з таких видів робіт, як прибирання, спів і читання молитов під час богослужіння, робота в майстерні, трапезній чи на кухні, городництво тощо. Подібні роботи є обов'язковими для кожного, хто проживає в монастирі – для кожного ченця чи послушника – в залежності від ступеню чернецтва. В «Житіє Феодосія Печерського» описується процес приготування їжі, як частина уставу братії: брат, що відповідає за цей послух, йде до ігумена за благословенням, після чого, тричі вклонившись перед вівтарем, запалює свічку від святого вівтаря і розпалює цей вогонь в пекарні, вода в казан вливається також тільки з благословенням старшого. Якщо ігумен визнає, що хліб готувався без благословення, але з непокорю, то цей хліб буде наказано викинути в річку чи спалити в печі, і не дозволено буде, щоб хліб цей хтось їв⁸⁷. Їли різні пісні страви, варену зелень, хліби, юшки з бобових (сочиво⁸⁸) та з риби. Блаженний Григорій – учень преподобного Феодосія – садив городину та садовину⁸⁹. Головними завданнями при монастирі було пекти просфори, готувати їжу на братію, носити воду з колодязя та рубати

⁸⁶ Игумен Дионисий (Шлёнов). Добродетель послушания в греческой святоотеческой традиции // I Международная богословская конференция Русской Православной Церкви (Москва, 15–18 ноября 2010 г.): Жизнь во Христе: Христианская нравственность, аскетическое предание Церкви и вызовы современной эпохи. Москва : изд. Синодальная библейско-богословская комиссия, 2012. 830 с.

⁸⁷ Поселянин Є. Києво-Печерський патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литограф. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

⁸⁸ Богатова Г.А. Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 26 (Снуръ — Спарывати). Москва: «Наука», 2002. 277 с.

⁸⁹ Патерик Києво-Печерський, [який оповідає] про створення церкви, аби дізналися всі, що самого Господа промислом і волею, і його Пречистої Матері молитвою та бажанням сотворилася і завершена була боголіпна, небу подібна Велика Церква Богородична Печерська, [заснована] архимандритом усієї руської землі, якого є Лавра, святого і великого отця нашого Феодосія
URL:<https://web.archive.org/web/20050501165818/http://litopys.org.ua/paterikon/pat01.htm> (дата звернення: 12.03.2026)

дрова. Під час виконання цих робіт обов'язковим було читання молитов та псалмів у славу Господу: «Отож, завжди приносьмо Богові жертву хвали, цебто плід уст, що Ім'я Його славлять» (Євр. 13:15)⁹⁰. Також до послуху входили богослужіння поза монастирем: на хуторі, в лікарнях чи в'язницях⁹¹. Усі послухи мали виконуватися із радістю та смиренням, а молодші мали слухати старших, що також узгоджується з Посланням до Євреїв: «Слухайтеся ваших наставників та коріться їм, вони бо пильнують душ ваших, як ті, хто має здати справу. Нехай вони роблять це з радістю, а не зідхаючи, бо це для вас не корисне» (Євр. 13:17)⁹².

Князь Святослав Давидович, відомий як Микола Святоша, онук Святослава Ярославича, залишив свої багатства і подався в монастир Печерський, що розбудував його дід його. Виконував усі послушання, смиренно прийнявши їх, відмовившись від власних бажань і старого життя, підпорядкувавшись ігумену. Він спершу працював в кухні три роки, де рубав дрова і власноруч носив їх з берега на гору. Наступні три роки він виконував роботу з охорони монастиря, відлучаючись звідти тільки на служіння в церкву. Після цього його взяли на роботу у трапезну. Згодом, ігумен, як його наставник, вирішив, що йому треба жити в тиші, працюючи на своє спасіння. Там же, біля своєї келії, Микола Святоша насадив плодовий сад. Він постійно наглядав за ним, зі смиренням приймав і робив будь-яку роботу при монастирі, і завжди був в молитві, прославляючи Христа. Не зловживав їжею, роздавав усі нажиті проти волі багатства жебракам, жертвував на розбудову церков та віддавав книги в церкви. Своїми пожертвами розбудував монастирську лікарню⁹³.

У період монгольського нашествя на Руські землі багато монастирів, насамперед тих, що розташовувалися в Києві, Чернігові та Переяславі, було

⁹⁰ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁹¹ Поселянін Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литограф. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

⁹² Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

⁹³ Поселянін Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых, в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литограф. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 394 с.

зруйновано або спалено. В цей час культурне і політичне життя Києва починає занепадати, першість переходить до північних земель та на захід – до Галичини⁹⁴. Галицькі монастирі наслідували і зберігали традиції руського православного чернецтва, а осередки чорного духовенства Галичини існували на рівні з Київськими монастирями. Тільки у Галичі – столиці Галицько-Волинського князівства у період XII-XIII століть існувало 12 монастирів, більшість з яких, щоправда, також постраждали та частково або повністю були зруйновані під час татаро-монгольських набігів.

Православні монастирі різнилися між собою суспільним статусом, системою господарсько-виробничої діяльності, принципами організаційного устрою, місцем знаходження тощо. Дослідник Роман Берест розділяє їх на декілька груп за вище зазначеними ознаками⁹⁵.

До першої групи він відносить монастирські обителі, при кафедральних храмах галицьких єпископів. Ці окремі чернечі оселі відігравали провідну роль у релігійному, суспільно-виховному, культурно-освітньому житті населення Галичини, а також виконували різні адміністративні, господарські та виробничі функції. До виконання цих функцій, власне, долучали як послушників, так і їхніх наставників-ченців.

До другої групи дослідник відносить монастирські оселі, що перебували під патронатом світських чи духовних осіб. На землях Галичини цей варіант був доволі поширеним, а патронами таких монастирів нерідко виступали польські католики. Такі чернечі обителі могли мати окремі правила, затверджені фундацій ними грамотами патронів. Серед таких правил могли з'являтися й побажання, щоб монастирі жили не за звичними типіконами, а згідно правил «божественного Писання» чи «уставу святого Василя Великого і святих Отців»⁹⁶. Сама концепція патронату або ктиторства суперечила

⁹⁴ Голубинский Е. Митрополит всея России Кирилл III (первый после нашествия монголов) // Богословский вестник. Москва. 1894. Т. 1. № 1. С. 17-34; № 2. С. 229-257.

⁹⁵ Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2011. 332 с.

⁹⁶ Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2011. 332 с.

Типікону, перейнятого в руську традицію зі Студійського монастиря Феодосієм Печерським⁹⁷.

До третьої групи відносяться невеликі автономні монастирі, збудовані у важкодоступних закутках, зокрема, в гористих місцинах, і мали переважно характер печерної обителі. Печерні житла зазвичай складалися з невеликих одноосібних житлових камер. Найдавніші руські чернечі рухи пов'язані з анахоретством, тобто з відлюдництвом, яке поширилося з Афонських монастирів. Ченці добровільно і покірливо відмовлялися від мирських благ, усамітнювалися, каялися. Вони жили із суворими обмеженнями у постійній безперервній молитві. З результатів досліджень Т. Бобровського, ченці-відлюдники намагалися реалізувати у печерництві. Саме усамітненість в печері та важкодоступність повернення до мирського життя дозволяло реалізувати аскетичні вимоги. Відсутність вентиляційних, димохідних, стічних і віконних отворів, роль яких виконував вхід, також певною мірою допомагала концентруватися на перебуванні в мовчанні і безперервній молитві. Таким чином, через добровільне зречення мирських благ, поступово реалізовувалося і зречення власної волі на користь Божої волі, що є найвищою чеснотою в християнстві. Послух духовним наставникам при монастирях цінувався найвище. Саме цим можна пояснити появу цілих печерних колоній одноосібних жител – послушники намагалися знаходитися біля своїх вчителів-наставників, наслідувати їхні подвиги та допомагати їм. З появою цих самих послушників у ченців-відлюдників, із подальшим виникненням печерних комплексів, змінюються і традиції аскетизму, бо сама концепція «скупчення відлюдників» є суперечливою. Таким чином суворі умови аскетичного образу життя поступово пом'якшувалися⁹⁸.

Підсумовуючи, послух в православній традиції Русі сприймається як одна з основних чеснот на шляху до Бога. Послух згадується у текстах Святих Писань та творах Отців Церкви. Через трактування біблійних історій

⁹⁷ Ісіченко Ю. (Архієпископ Ігор). Студійський устав та наративна програма києво-печерських книжників // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир. 2008. Вип. 42. С. 161–171.

⁹⁸ Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2011. 332 с.

формується уявлення про послух як про вияв Божої волі через зречення власної. Така література та оповідки сподвижників на Святу Гору сприяли розвитку ходіння на Афон. Антоній Печерський, будучи одним з таких сподвижників та надихнувшись устроєм монастирів Святої Гори, сформував свою обитель, навколо якої в подальшому зібралися його однодумці, що хотіли аби той став їхнім наставником. Антоній та його учень Феодосій вважаються засновниками чернечої культури на Русі. Останній же й встановив правила за зразком Студійського статуту, що діяв у монастирях Візантії. За ним визначався внутрішній устрій й розпорядок життя братії і сформувало поняття «чернечий послух» – виконання робіт при монастирі. Це поклало початок розвитку чернецтва на території Київщини, що згодом поширилося й на усі території руської православної традиції.

Розділ 2. Розуміння послуху у період XIV-XVII століть.

Послух є основною християнською чеснотою та обітницею, яка полягає в зреченні особистої волі та повній і добровільній покорі Господу. Чернечий послух також складався з покорі настоятелям, виховання в собі стриманості, а також виконання робіт при монастирі й молитовного послуху, який передбачав участь в усіх богослужіннях – утрені, вечірні, літургії – та читання псалтирю.

Одною зі складових чернечого послуху є безперервна молитва, яка виступала основою життя ченців. Особиста молитва була проявом послуху і вираженням любові й покорі Господу. Літургія займала більшу частину доби, проте у середньовіччі із популяризацією та вкоріненням християнства, розвитком монастирів і монастирських практик та практик аскетизму, з'являлися монастирі із суворішими правилами і розпорядками, для яких притаманними були майже цілодобові богослужіння.

В руській православній традиції фізичні чесноти цінувалися вище за духовні, тобто пост, встановленні молитви, послух ставилися вище за тверезість розуму⁹⁹. Але з XIV століття святі отці почали впроваджувати вчення про цю розумну молитву: «Бо тілесна вправа до дечого лише корисна, а благочестя на все корисне, бо має обітницю життя теперішнього й майбутнього» (1 Тим. 4:8)¹⁰⁰. І хоча декому більше до вподоби прийшлася нова система, де потрібно менше обмежувати себе, більшість ченців все ж берегли свої аскетичні засади, тому послух як основна чеснота все одно переважала.

У період XI-XIV століть богослужіння руської православної церкви було малозмінним. Використання таких богослужбових книг як Тріоди, Октоїх та Мінея, які не використовувалися за Типіконом Великої Константинопольської церкви, але відповідали Студійському уставу, свідчить про те, що увесь цей час на Русі використовувався саме Студійський устав в редакції 1034-го року, записаний патріархом Алексієм, за що і отримав назву Студійсько-

⁹⁹ Архимандрит Ефрем Святогорец. Жемчужины подвижнической мудрости : Главы о молитве и послушании (Пер. с новогреч.), Москва, 2001

¹⁰⁰ Хоменко І. Святе Письмо Старого та Нового Завіту (в перекладі). Рим: Видавництво ОО. Василян, 1963.

Алексіївський. Від оригінального Студійського уставу ця редакція, в першу чергу, відрізнялася записаною дисциплінарною частиною, яка була просто необхідною через зростання кількості мешканців монастирів. Поширення цього уставу по всій Русі завдячує його впровадженню у Києво-Печерському монастирі преподобним Феодосієм Печерським. Добове коло богослужінь за Студійським уставом складалося з ранкових молитов або курогласної молитви, утрени, 1-ї, 3-ї, 6-ї, 9-ї годин, чин ізобразительних молитов, передобідня, вечірня, малого та великого мефімона та полуночниці.

Богослужіння за Студійсько-Алексіївським уставом існувало до XV століття, але його вже поступово замінював Єрусалимський. З відмінностей – в Єрусалимському уставі переважає палестинська, а не студійська гімнографія¹⁰¹. Утренья та вечірня в Студійському уставі на момент XIV століття також були коротші – шість та п'ять молитов відповідно. Цікаво також те, що у XIII столітті як в утрени, так і у вечірні було по п'ять молитов. Молитва «по исполнении вечерня и повозглашении» з'явилася у посланні до ігумена Афанасія у XIV столітті¹⁰².

Руська православна традиція багато в чому наслідувала візантійський православний обряд. Попри те, що «Філокалію» або ж «Добротолюбіє» було перекладено російською тільки наприкінці XVIII століття, настанови і духовні твори православних авторів IV-XV століть впливали на усі аспекти руського церковного життя. Саме завдяки тому, що руська церква перейняла традиції грецької, варто розглянути деякі з настанов «Філокалії» для розуміння сприйняття послуху в православній традиції.

З писань святого Антонія Великого – ключової фігури відлюдницького християнського чернецтва – можна виділити слова про стосунки між ченцем і його наставником. З інформації, представленої у розділі «Устав отшельнической жизни», головним визначається послух авві, духовному

¹⁰¹ Желтов М. Богослужение Русской Церкви X-XX вв. Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва: ОАО Московские учебники и Картолитография, 2002. 752 с.

¹⁰² Одинцов Н. Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века, СПб: Издание книгопродавца, 1881. 303 с.

наставнику, старцям. Служіння Господу є подвигом, послух є найвищим подвигом. Зі смиренням і плачем, не приховуючи гріхів, слід просити в духовного наставника навчити того, чого ще не знаєш сам, сумлінно виконувати доручення наставника та ніколи не робити справ не порадившись із ним, щодня самовдосконалюватися, слухаючи і навчаючись у старших, дослуховуватися тільки до отців духовних, а також любити їх більше за рідних, біологічних батьків. В монастирі має панувати атмосфера любові до ближнього і взаємодопомоги, тому кожному братові, що потребує допомоги в своїх ділах, слід її надати. При цьому жодним чином не треба заповідати іншому того, що не робиш сам, і дослухатися до інших, якщо вони не є твоїми духовними наставниками¹⁰³.

Гордість – основна загроза для праведного послуху. Вона веде до впертості і непокорі, не дає зректися надмірності і зухвалості, що в природі своїй суперечить послуху. Якщо почати відречення від мирських благ, але мати в душі гордість, це не призведе до повного зречення. Ті, хто піддаються своїй гордості, не здатні дослухатися до правил, а також з усією потрібною покорою добровільно коритися духовному наставнику. Це призводить до неправильного трактування послуху особисто для себе, де перебування в безмовності йде від смутку й зневіри, а перебування в молитві йде без участі серця й душі. Іоанн Кассіян апелює до точного Євангельського вчення, за яким кожен християнин має прагнути до зречення власної волі і підпорядкування Господу, яке не можливе без повного зречення мирських благ і пороків. В покорі і послуху він вбачає шлях до спасіння душі¹⁰⁴.

З вказівки блаженного Діадоха, верхом досконалості віри є занурення розуму в Бога – повне звільнення від мирського, від гріховних думок і бажань і зосередженість на духовному житті. Тобто ця досконалість віри полягає у

¹⁰³ Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 1. 1895. 638 с.

¹⁰⁴ Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 2. 1895. 760 с.

відмові від власної волі, зречення її на користь волі Божої, що прирівнюється до послуху¹⁰⁵.

Повертаючись до факту наслідування руською православною церквою візантійських традицій і беручи на розгляд «Вчення архимандрита Софронія про старців», можна виділити цікаву тезу, про притаманність візантійській епосі прикладів «героїв послуху». До таких прикладів він відносить історії Іоанна Короткого та авви Мукія – молодий монах віддався на волю свого старця Мукія, і коли наставник наказав йому посадити суху палицю, той зробив це без заперечень, і, як винагорода за послух, ця палиця на диво проросла; Досифея та Дорофея – фізична слабкість не завадила Досифею досягти успіху в духовному житті, бо той повністю покладався на старця; Акакія та його старця – Акакій після смерті був прославлений як святий, бо ніколи не відповідав злом на зло і смиренно приймав жорстоке поводження в свій бік від свого наставника. Але цікавим є не це, а те, що він в цьому контексті називає послух чеснотою, яка веде до спасіння і може замінити інші. Тобто не приймаючи інші чесноти можна прийняти послух, що є таким собі спрощеним варіантом спасіння душі. Причиною цього висновку є той факт, що основною ідеєю цих історій є послух, до якого, власне, треба закликати вірян¹⁰⁶.

Ісус Христос стає основним прикладом повного добровільного зречення власної волі і беззаперечної покорі Господу, що визначає послух його першорядною чеснотою. Головне джерело для вивчення послуху в особі Христа, зрозумілим чином, є книги Нового Завіту. Варто окремо розглянути приклади покорі волі Отця Ісусом, аби сформувати важливість такої чесноти як послух у визначенні Христа як найдосконалішого наслідувача цієї чесноти.

Христос здійснив справжнє спасіння людства, заплативши за людський гріх непослуху своїм безперечним послухом. Він пройшов шлях до цілковитого

¹⁰⁵ Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 3. 1900. 440 с.

¹⁰⁶ Иеродиакон Николай (Сахаров). Учение архимандрита Софрония о старчестве: старчество и послушание в богословии архимандрита Софрония (Сахарова) // Журнал Института богословия и философии. № 10. СПб., 2001. С. 84-112

самозречення, виконавши волю Господа. Цей подвиг виражається єдиною і найголовнішою чеснотою – безумовного послуху¹⁰⁷.

В першу чергу, Ісус Христос повністю віддав волю над своїм життям Господу – волю над життям до смерті: «Він упокорив Себе, будучи слухняний аж до смерті, і то смерті хресної... Тому й Бог повищив Його, та дав Йому Ім'я, що вище над кожне ім'я, щоб перед Ісусовим Ім'ям вклонялося кожне коліно небесних, і земних, і підземних, і щоб кожен язик визнавав: Ісус Христос то Господь, на славу Бога Отця!»¹⁰⁸ (До Филип'ян 2:8-11). З цього випливає, що найбільша, найщиріша і найвідданіша покора Господу була щедро винагороджена, та так, що ім'я того стало на рівень з Господнім. Послук Христа ставиться у приклад як ідеал покори християнина, до якого варто прагнути з безкорисливим мотивом, а виходячи з власного всеосяжного бажання віддати власне життя волі Божій.

З послання до євреїв – «І хоч Сином Він був, проте навчився послуху з того, що вистраждав був. А вдосконалившись, Він для всіх, хто слухняний Йому, спричинився для вічного спасіння»¹⁰⁹ (Євр. 5:8-9) – Ісус, як Син Божий, є справжнім ідеалом християнської покори. Він не був позбавлений волі від народження, але зрікся її добровільно, покладаючись на волю Божу. Він саме вчився послуху, що робить його не чимось недосяжним, а прикладом для кожного християнина, який отримає найвищу винагороду – Божу любов – за повне й безкорисливе зречення власної волі. «Бо як через непослух одного чоловіка багато людей стали грішниками, так через послух одного багато людей стане праведними» (Рим. 5:19) – послук Христа виставляється у протизвагу непослуху Адама та зображується як приклад для наслідування іншими, що має повернути людей у праведність.

¹⁰⁷ Зарин С. Аскетизм по православно-християнському учению : Этико-богослов. исслед. Сергея Зарина : в 2 книгах. 1907. / Книга вторая: Опыт систематического раскрытия вопроса, СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1907. 693 с.

¹⁰⁸ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

¹⁰⁹ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

Також у підтвердження того, що Ісус зрікся своєї волі на користь волі Божої, можна узяти книги Євангеліє від Матвія: «І пройшовши трохи далі, упав обличчям додолу, молившись і промовляючи: “Отче мій, якщо можливо, нехай мине ця чаша мене. Однак не як я бажаю, лише – як ти.”»¹¹⁰ (Матвія 26:39) та Євангеліє від Івана: «Бо Я з неба зійшов не на те, щоб волю чинити Свою, але волю Того, Хто послав Мене»¹¹¹ (Івана 6:38). За словами самого Ісуса він творить волю Божу, всеосяжно підкорюючись їй, нехтуючи власною, добровільно приймаючи послух їй.

Образ Ісуса Христа є прикладом безперечного і повного послуху у візантійській та православній традиції, проте в творах Отців Церкви – Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоуста – послух Христа є виявом його людської любові до людей, бо в Святій Трійці немає самозниження Сина перед Отцем і Духом, бо за природою своєю вони є рівними між собою. Але в будь-якому разі послух Христа сприймається ними як приклад для людства¹¹².

Сам Христос чітко поділяє пастирів на добрих і поганих: «Я Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці. А наймит, і той, хто не вівчар, кому вівці не свої, коли бачить, що вовк наближається, то кидає вівці й тікає, а вовк їх хапає й полошить» (Іоанна 10:11-12)¹¹³. Вівці є алегорією на паству, яка може і має зробити вибір на користь справжнього істинного служителя Божого чи лжесвященника, лжепророка. При цьому вівці тут протиставляються пастві, яка може і має нести відповідальність за себе. Тобто кожну людину Господь наділив волею, і якщо людина – свідомо чи ні – відвертається від Бога, то й Бог не чекатиме на неї, якщо ж людина обирає правильний шлях, і в покорі і послуху прямує до Бога – їй воздасться за це¹¹⁴.

¹¹⁰ Хоменко І. Святе Письмо Старого та Нового Завіту (в перекладі). Рим: Видавництво ОО. Василян, 1963.

¹¹¹ Огієнко І.І. Біблія (в перекладі), Лондон, 1962.

¹¹² Иеродиакон Николай (Сахаров). Учение архимандрита Софрония о старчестве: старчество и послушание в богословии архимандрита Софрония (Сахарова) // Журнал Института богословия и философии. № 10, Санкт-Петербург, 2001

¹¹³ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

¹¹⁴ Протоиерей Феодор Зисис. Благое непослушание или худое послушание? Перевод с греческого, Москва, 2009

Повертаючись до розгляду «Добротолюбія», але вже в контексті монастирського послуху, маємо цікаві тези й настанови. Святий Макарій, щоправда, тільки перелічує трудівницькі подвиги, не описуючи детально, проте серед таких подвигів він виділяє пост, тілесну працю, тобто виконання робіт при монастирі, усамітнення, взаємодопомогу, терплячість та, власне, послух духовному наставнику. «Мати» всіх чеснот і подвигів є молитва, що веде до цілковитого і повного послуху Господу, бо вона є наслідницею натхнення Духа Святого. Головним є правильне виконання цього послуху. Тільки щоденна молитва веде до повної духовної любові до Бога та досконалої духовної благодаті. Молитися треба не за звичкою, але тільки добровільно, маючи Бога в душі у всіх її стежах і в усіх почуттях. Молитва повинна здійснюватися в мовчанні і спокої, у тверезому розумі, мудрості й покорі Господу. Усі грішні думки і лукаві помисли треба відкинути і зосередитися зусиллями на спрямуванні думок до Бога. І в правильній молитві Господь навчить істині того, хто молиться, що означатиме прийняття Божої волі, що і є справжнім послухом¹¹⁵.

У своїй настанові ченцям Феодор Студит називає ченців бідними, тобто такими, що зреклися матеріальних благ на користь духовного, але якщо кожен працюватиме в силу свого послуху – тут мається на увазі чернечий послух, а саме роботи при монастирях – тоді й Бог винагородить за щирий послух. Він також описує ці монастирські послухи, серед яких кесарський – він настановляє годувати чернецтво так, як би той годував Апостолів, тобто найкраще, але без спецій, солодошів і подібного, що вело до гріха ненажерливості, лише овочі, хліб і вода. Також настанови для кухарів – готувати найкраще для своїх братів; садівників і городників – вирощувати найкраще для своїх братів; конюхів – їх Феодор Студит називає вдвічі більше трудящими, за що вони отримають і вищу нагороду від послуху Господу. Усі монастирські послухи Феодор Студит прирівнює до роботи на Бога, тобто до послуху Богу¹¹⁶.

¹¹⁵ Феодан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 1. 1895. 638 с.

¹¹⁶ Феодан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 4. 1901. 634 с.

З настанов Григорія Синаїта, перебуваючи в своїй келії, ченці мають перебувати в молитві, призиваючи Ісуса в думках. Ченці мають перебувати у мовчанні, а ті, хто є у мовчанні, мають бути голодними, не наїдатися до сита, щоб не перенавантажувати ні шлунок, ні мозок. Таким чином він наводить і приблизний розрахунок щоденної норми харчів на людину – приблизно півкіло хліба, три-чотири чаші води чи вина, а також не надто ситні харчі, які підтримають здоров'я, але не сильно наситять¹¹⁷.

З життєпису старця Єфрема Катунського: звичай, за яким до відпочинку і сну послушники не мають права відійти без молитви і благословення старця, є чинним з часів давньої Русі й до сьогодні. Це основне правило, що незмінно діяло з появи християнської церкви на Русі, і яке демонструє важливість послуху своєму духовному наставнику, який ставиться над усе. Єдиною людиною, яку треба слухати і до якої треба дослухатися, є духовний наставник. Його воля виходить з Божої волі, а засудження свого наставника дорівнюватиме засудженню Господа. Жива безперервна молитва є важливою на рівні послуху, бо від послуху народжується молитва, а з молитви – благословення¹¹⁸. В Біблії безперервна молитва як настанова згадується в Першому посланні Апостола Павла до Солунян – «Безперестанку моліться!» (1 до Солунян 5:17)¹¹⁹.

Святитель Філофей Коккін (~1300-1379) написав настанову для свого ученика, в якій надав деякі інструкції на тему молитов, посту і розпорядку служби. Щодо тривалості молитви, він не заганяє її в рамки, бо істинне служіння Богу – співи, молитви, читання псалмів – не може бути вираховано одиницями часу.

До посту він включає однократний прийом їжі тричі на тиждень – у понеділок, середу і п'ятницю, але якщо є застереження за станом здоров'я – тільки у середу і п'ятницю. В усі інші дні року їсти треба неодноразово в день,

¹¹⁷ Феодан Затворник. Добротолубіе: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Изданием Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 5. 1900. 482 с.

¹¹⁸ Старец Иосиф Ватопедский. Блаженный послушник. Жизнеописание старца Ефрема Катунского, Москва : Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. 82 с.

¹¹⁹ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

але без уточнень скільки саме. У ті ж дні – середу і п'ятницю – треба вживати тільки воду, але, судячи з послання, ученик Філофея має проблеми зі шлунком, тому він радить йому відмовитися від цієї ідеї і пити вино. У П'ятдесятницю за звичаєм, перейнятим у святих отців, не постяться, і Філофей наказує дотримуватися їхньої волі і жодним чином не ставити своєї волі і бажання вище їхніх. Він називає непослух своєвіллям, що належить до порушення та може прирівнюватися до гріха¹²⁰.

Традиційно монастирі в руській християнській традиції знаходилися неподалік від поселень, щоб навертати людей в християнство, але при цьому не займали родючі й придатні для обробки землі, а обирали більш важкодоступні місця, зокрема, на тій же скелястій місцевості. Монастирі, що створювалися на гористих схилах, перебували у віддаленні від людей, через відсутність родючих земель і можливості селянам обробляти цю землю, що дозволяло ченцям спокійно перебувати в усамітненні. Такі особливості впливали на побут і життя при монастирях. На півночі руських земель впродовж періоду другої половини XIV і першої половини XV століть активно велася розбудова християнського чернечого життя. Тільки за цей проміжок часу було зведено понад 150 нових монастирів. Окрім зведення нових поселень – навколо чернечих поселень розбудовувалися звичайні селяни – ця акція, за підтримки князів, мала на меті поширення християнства серед тубільного населення. Самі ж ченці були незадоволені тим, що така колонізація прикривалася підтримкою чернецтва, тому вважали за необхідне зберігати традиційні відлюдницькі аскетичні принципи¹²¹.

Сергій Радонезький (1321-1392) – засновник обителі во славу Святої Троїці поблизу Радоніжжя. Він слідував основному типу православного чернецтва,

¹²⁰ Святитель Филофей Коккин. Святейшего патриарха Константина-града кир Филофея предание своему ученику о том, как внимательно пребывать в келье вместе со своими послушниками. / Путь к священному безмолвию: Малоизвест. творения святых отцов-исихастов / Сост., общ. ред., предисл. и примеч. А.Г. Дунаева, Москва: Изд-во Правосл. Братства Свт. Филарета Митр. Моск. (БСФМ), 1999. 171 с.

¹²¹ Петрушко В. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества : учебное пособие – Изд. 2, Москва: Изд-во ПСТГУ, 2007. 358 с.

який сформувався у Києві¹²². Навколо Сергія зібралося багато сподвижників, його обитель розрослася до Свято-Троїцького монастиря. Проте в цьому монастирі довгий час – майже 20 років від приходу перших послідовників – не було ігумена. Братія жила в любові і злагоді й найвищій пошані й покорі засновнику монастиря, що виключало серйозні конфлікти з цього приводу, адже усі вони перебували у глибокій повазі і послуху до свого наставника. Сергій не мав священного сану й не міг проводити таїнство покаяння, тому в знак поваги до законів Божих, де в людському житті обов'язково має бути влада, і цій владі коритися треба так, як коритися мають Господу, бо це є виконавець волі Божої¹²³.

Сергій не відмовляв нікому, хто до нього приходив, і одразу приймав прибулих як своїх послушників, стаючи їм за духовного наставника. Проте висвячення в ченці проходило через випробування послухом. Послушник мав проходити через якийсь послух разом з іншими братами, доки не звикнеться з монастирським уставом та чернечим життям, після чого той може розраховувати на вбрання в рясофор. Для кінцевого постригу у ченці треба було з покорою і послухом духовному наставнику проходити випробування, і коли Сергій бачив, що інок стає досвідченим у духовному подвизі, вшановував його святою схимою. Через страх прийняти в ігумени монастиря нову людину з новими порядками, яка б могла порушити засадничі ідеї цього монастиря, та під сильним тиском братії, яка від братолюбства перейшла ледь не до погроз наставникові, Сергію довелося прийняти сан ігумена і зайняти відповідну посаду у своєму монастирі. Це є символом не послуху, але братолюбства, проте показує, наскільки Сергій був готовий до покори, якщо це вело до Бога¹²⁴.

¹²² Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 8: Святые Древней Руси. Москва: Мартис; SAM and SAM, 2000. 266 с.

¹²³ Голубинский Е. Преподобный Сергий Радонежский и созданная им Троицкая Лавра. Жизнеописание Преподобного Сергия и путеводитель по Лавре – Изд. 3-е, с новыми дополнениями – Сергиев Посад : Свято-Троицкая Сергиева лавра. СПб: Воскресенье, 2007. 465 с.

¹²⁴ Архиепископ Никон (Рождественский). Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского и всея России чудотворца. Москва : Синод. тип., 1885. 238 с.

Михей був найвправнішим послушником преподобного Сергія. Під його наставництвом він дійшов такого духовного вдосконалення, що єдиний з усіх Сергієвих сподвижників був удостоєний бачити Божу Мати, що явилася Сергію у 1385 році під час читання акафісту Божої Матері.

Інший учень Сергія – Никон – нелегко сприйняв випробування послухом, бо наставник направив його до свого ученика Афанасія в інший монастир. Проте Никон не сумнівався в мудрості та святості Сергія і сприйняв це випробування зі смиренням і покорою, хоча й мав сумніви щодо вправності Афанасія. Послушник погодився стати учнем учня свого наставника, щоб досягти більшого смирення, навчитися більшій довірі наставнику, що є виявом послуху духовному отцю. Никон навчався під наставництвом Афанасія та тяжів до повернення до Сергія, що й сталося. Сергій залишив Никона в своїй келії, яка стала для другого вищим училищем духовності в розмовах із богомудрим Сергієм. В останні роки життя Сергій переклав частину своїх турбот про братію на Никона, а незадовго до смерті – передав усі свої повноваження в Лаврі¹²⁵.

Київська митрополія у цей час перебувала в центрі боротьби за право контролю над церквою – спустошення Києва монголами послабило його як релігійний та політичний центр¹²⁶. Московське князівство, як і інші північно-східні руські землі, васальні до Орди, з другої половини XIII століття набувало політичного піднесення, а у XIV столітті осідки митрополитів поступово мігрували до Володимира та Москви, що задовольняло прагнення митрополитів спертися на сильніших та впливовіших тогочасних князів¹²⁷. Попри це, Велике князівство Литовське та Київ, який перебував у його складі, опиралися перенесенню духовного і релігійного центру до Ординських князівств та намагалися повернути осідок до Києва. Боротьба тривала, і у 1406 році великий князь литовський, руський і жемайтський Вітовт просив Константинопольського патріарха висвятити окремого митрополита

¹²⁵ Архиепископ Никон (Рождественский). Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского и всея России чудотворца. Москва : Синод. тип, 1885. 238 с.

¹²⁶ Tyszkiewicz S. La tragédie de l'Église russe // Revue des études byzantines, tome 11, Paris, 1953. pp. 272-283.

¹²⁷ Архиепископ Никон (Рождественский). Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского и всея России чудотворца. Москва : Синод. тип, 1885. 238 с

Київського, а не Києва і всієї Русі. У цьому проханні йому було відмовлено, а у 1408 році Фотія було висвячено на єдиного митрополита патріархом Матвієм¹²⁸. Блаженний Фотій пише в своєму заповіті про те, що мирські блага його не цікавлять, і що з юного віку він хотів передати свою душу чистою Богу, тому ще отроком він перейшов у послух до свого духовного наставника – блаженного Акакія, який виголосив йому настанови як правильно жити і як зробитися мертвим для мирського життя. У вересні 1409 року він прибув до Києва, де його не дуже радо зустріли, проте Фотій пообіцяв турбуватися про Київську землю, опікуватися нею та розбудовувати церкви. Його захопили київські печери, ченців з яких він просив про допомогу у своєму служінні. Але вже через 7 місяців Фотій подався до Москви, почавши її розбудову після спустошення місцевими боярами та князями, використовуючи досвід, отриманий в Києві¹²⁹. Тобто він фактично вивіз з собою церковні та чернечі цінності Києва, поширивши та затвердивши їх в Москві.

Узагальнюючи, послух залишається основною християнською чеснотою та обітницею. Він полягає у повному прийнятті Божої волі через зречення власної – це і є основним його трактуванням. Чернечий послух є одним з виявів послуху Богу через духовного отця, якому слід коритися як такому, хто досяг просвітлення і несе Божу волю. Молитви внутрішні починають укріплюватися в чернечому житті. Безперервна молитва стає основою життя ченців. Тепер внутрішня молитва перебувала майже на одному рівні із фізичними чеснотами, такими як пост чи встановленні молитви. Богослужіння суттєвих змін не зазнавало, проте у XV столітті Студійський устав поступово замінював Єрусалимський, основною відмінністю якого було переважання палестинської гімнографії. Чернецтво продовжувало орієнтуватися на твори авторів візантійського обряду. У цей же час основним прикладом вияву Божої волі закріплюється Ісус. Тепер кожен вірянин мав недосяжний ідеал безумовного

¹²⁸ Григорович И. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 5 томах. Т. 1, СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846. 432 с.

¹²⁹ Архиепископ Филарет Черниговский (Гумилевский). Избранные жития святых на русском языке. В 2 кн. Июль-декабрь. Москва : Сибирская благовонница, 2011. 829 с.

послуху, до якого мав тягнутися. Чернечих послух залишається незмінним та полягає у виконанні робіт на благо усього монастиря.

Складні часи спонукають деяких служителів шукати кращих умов, тож з XIV століття популяризується переселення на північні землі, що перебувають під владою Орди, завдяки чому їхня політична ситуація стабілізується, а релігійне життя продовжується. Так Москва потроху переймає традиції київського чернецтва і стає новим релігійним осередком, на рівні з Києвом та Галичиною, навколо якого розбудовуються нові засади чернечого життя.

Розділ 3. Концепція послуху у синодальний період.

Духовний регламент 1721 року став фундаментальним документом, що закріплював перехід від патріаршої форми управління церквою до синодальної, за якою одноосібна влада патріарха скасовувалася на користь Синоду, що в свою чергу визнавав верховним головою чинного монарха¹³⁰.

Для членів Духовної Колегії тепер створюався новий обов'язок, що формував певний соціальний послух – послух правителю. Новостворений порядок зобов'язував їх бути вірними та слухняними підданими імператору і захищати права та прерогативи влади¹³¹. Послух владі з боку церкви фактично дорівнював обов'язку захисту державних інтересів. До того ж Духовна Колегія мала дослідити акафісти та служби, які переважно були складені в Україні, але використовувалися в усій імперії, на відповідність Святому Писанню¹³². Це було частиною боротьби із забобонами, що виступали ґрунтом для розквіту альтернативних релігійних течій¹³³. Заборона деяких текстів не призводила до появи нових, альтернативних, що ускладнювало процес навчання мешканців монастиря, читання молитов, співу та відправи літургій¹³⁴.

На чернецтво постанова 1721 року також мала вплив. Одним з пунктів Духовного регламенту було запобігання самовільним одлучкам, що передбачало контроль за перебуванням мешканців монастирів у межах їхніх обителей. Тих же, хто залишив свій прихисток, суворо заборонялося приймати мирянам. Єпископи мали стежити за дотриманням статутів, витратами прибутків та станом монастирських володінь. Для утримування духовних шкіл

¹³⁰ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санктпетербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. / Сост. Феофан (Прокопович). Изд. 1. Москва: Синодальная типография, 1856. 198 с.

¹³¹ Учреждение и первоначальное устройство Святейшего правительствующего синода (1721–1725 гг.): История русской церкви под управлением Святейшего синода. Т. 1 / Рункевич С.Г. – С.-Пб.: Тип. А. П. Лопухина, 1900. – 436 с.

¹³² Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санктпетербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. / Сост. Феофан (Прокопович). Изд. 1. Москва: Синодальная типография, 1856. 198 с.

¹³³ Simone Blanc and Jean-Louis Van Regemorter. Russie - U. R. S. S. XVIII e Siècle // Revue des études byzantines, tome 50, Paris, 1977/ pp. 692-708.

¹³⁴ Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника. Собрание писем: Из неопубликованного. Москва: Правило веры, 2001. 654 с.

з великих монастирів стягувалася частка у 5% від зібраного зерна, за потреби з монастиря стягувалися кошти, що йшли на оплату праці вчителів. Ці ж великі монастирі мали вести фінансову звітність, що контролювалося Духовною Колегією. За недотримання правил передбачалися покарання, які, зокрема, включали втрату духовного сану¹³⁵.

Монастирський послух полягав у роботі на кухні, в пекарні, келарні, церковних служіннях, читанні, рукоділлі, пості, слухання наставників тощо¹³⁶, але окрім того – у піклуванні над хворими. Іона Київський у своїх спогадах згадує, що його з нахабністю та погрозами вигнання з обителі поставили для служіння і безперервного нагляду за монахом. Через важкий недуг монаха Іона Київський не мав змоги відлучитися від нього, через що пропускав Богослужіння. Він прийняв це з любові та покірності до Бога, всією душею виконував цей послух та був радий служити хворому і робив це з любов'ю¹³⁷.

За свого брата молитися треба як за себе, про гріхи його шкодувати як про свої, але не просячи Бога про розплату для нього. Якщо той брат, що знаходиться у послуху до тебе в чомусь, виявляє непослух, хоча до того не мав такої звички, варто проаналізувати власне ставлення до нього, не сердячись на нього за непослух, молитися за нього і вдосконалюватися. Самовдосконалення приведе до повернення у послух¹³⁸. За виконанням обітниць одного брата мали слідкувати усі мешканці монастиря. Такими були правила для братії. Духовні наставники мали приймати за потреби своїх послушників, проте розмовляти з ними лише про духовне, говорити по суті й не затримувати¹³⁹.

¹³⁵ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санктпетербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. / Сост. Феофан (Прокопович). Изд. 1. Москва: Синодальная типография, 1856. 198 с.

¹³⁶ Феофан Затворник. Простые истины сердца. Внутренняя жизнь : слова и проповеди. Москва: Правило веры, 2007. 540 с.

¹³⁷ Архимандрит Кирилл (Говорун). Жития Преподобного Ионы Киевского Чудотворца. Перевод с греческого. Киев: Свято-Троицкий Ионинский монастырь, 2008. 45 с.

¹³⁸ Св. праведный Иоанн Кронштадтский (Сергиев). Практические наставления пастырям, заимствованные с опыта : Извлечения из дневниковых тетрадей за 1860-1865 гг. / Сост. мон. Серафима (Иванова). Москва: «Отчий дом», 2006. 181 с.

¹³⁹ Святитель Феофан Затворник. О молитве Иисусовой, в письмах к схиигумену Герману и схимонаху Агапию. СПб.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаамского монастыря, 1998. 103 с.

Єпископ Феофан у листі від 28 жовтня 1882 року дає пораду-настанову, в якій найважливішим й найосновнішим правилом називає вміння ставити Господа понад все. Кожну справу варто задумувати з Богом, просити сил у Бога на виконання, присвячувати Богу, робити з Богом та дякувати Богу після звершення або щиро розкаюватися, як справа була виконана недостатньо добре. Він не пропонує зречення власної волі, але пропонує з власного бажання приймати Божу волю та певним чином ототожнювати їх. Він прирівнює цей підхід до життєвого шляху ченців. Кардинально інший підхід – просте виконання передписаних норм – єпископ Феофан не засуджує, проте розуміє як обмежений, позбавлений особистісних зусиль та такий, що не призведе до просвітлення.

В цьому та інших листах він також дає настанови з приводу правильної вимови молитов: вона має бути проханням зробити так, як Господь вважає за правильне, а не виявом власних бажань, бо інакше це трактується як примус та наказ Богу, що є неприпустимим. Молитва має йти від серця, вимовляючи її зі страхом та побожною покорою варто думати про Бога. Духовна молитва починається з розуміння присутності передачі себе Господу. Звертатися до Бога треба просто і щиро, приймати почуття, які посиляє Господь, та бути смиренним. Молитву єпископ Феофан визначає як основу послуху, бо виконується вона через покору та смирення Господу¹⁴⁰. Якщо виникає ситуація, що на молитву не вистачає сил, треба себе корити, боротися, настирливістю ставити себе в послух¹⁴¹. Якщо є можливість, краще поєднувати молитву з усамітненням і постом, адже останній є засобом освячення від зла та способом наслідування Бога¹⁴².

Через повний послух духовному наставникові – робити тільки те, що він заповідає, і нічого іншого; через забезпечення чистоти свого сумління – не робити того, що невгодно Богу, не зловживати у питаннях їства, питва, іншого

¹⁴⁰ Святитель Феофан Затворник. О молитве и духовной жизни : Собрание писем. Москва : Правило веры, 2008. 479 с.

¹⁴¹ Феофан Затворник. Собрание писем святителя Феофана : Вып. 1-8. / Вып. 1 - Изд. Афонского Русского Пантелеимонова монастыря. Москва : Типо-лит. И. Ефимова, 1898. 260 с.

¹⁴² Григорий Дебольский. Необходимость и важность христианского поведения и послушания православной церкви. СПб.: Французская тип., 1849. 109 с.

матеріального та нематеріального; через зречення мирських благ, що досягається завдяки затвірництву у келії, та виконання настанов до правильної молитви, що йде і з голови, і від серця – тільки так можна повністю прийняти Бога і досягти духовного піднесення¹⁴³. До наставника треба ставитися як дитина до батька: просто, з довірою, з уважністю до слів, з лагідністю та готовністю до повного послуху. Себе не варто порівнювати і тим паче ставити вище за наставника – це вияв гордості, яка не веде до духовного зростання. Навпаки, варто уважно дослухатися до усіх своїх наставників та найбільше слухати свого духовного отця¹⁴⁴. Як безперечно перебувати у послуху до духовного отця так само, як і до Бога, тоді наставник несе на собі половину гріхів. На наставникові лежить відповідальність за духовне піднесення учня, але якщо той перебуває в роботі і дослухається до авви¹⁴⁵.

Шлях до Бога існує тільки через правильну – православну – віру, якій вчать богоугодні духовні наставники, і тільки через послух до них, приймаючи Божественне одкровення та благодатні сили, можна дійти спасіння¹⁴⁶.

Правильна молитва остаточно закріплювалася як розумна, тобто така, що спонукає тримати увагу та контролювати зосередження на словах. Молитва уві сні Феофаном Затворником визначається як хороше явище, проте й таке, що попереджує про лінощі, що не дають молитися вдень, усвідомлено¹⁴⁷. Для неї варто встановити дисциплінований підхід та назначити час на щодень, найкраще – зранку. Варто взагалі встановити розорядок дня, що допоможе не відволікатися на фізичні заняття, та навчитися контролювати власні помисли. Читання молитов важливе, але якщо думки відводяться від власне читання, варто від нього відійти і продовжувати молитися думками, не зводячи процес до механічного читання тексту. У молитві треба звільнитися від образів, не варто створювати образ Господу та молитися йому, а краще стверджуватися в

¹⁴³ Святитель Феофан Затворник. О молитве и духовной жизни : Собрание писем. Москва : Правило веры, 2008. 479 с.

¹⁴⁴ Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т. 3. СПб.: тип. В. Ерофеева, 1892. 503 с.

¹⁴⁵ Святитель Феофан Затворник. Малые произведения. Москва: Правило веры, 2008. 617 с.

¹⁴⁶ Святитель Феофан Затворник. О разных предметах веры и жизни : Собрание писем. Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. Москва : Правило веры, 2007. 791 с.

¹⁴⁷ Феофан Затворник. Письма о христианской жизни : Поучения. Москва : Правило веры, 2007. 444 с.

розумінні, спогляданні та усвідомленні присутності Бога в серці. Вона має йти розумним шляхом, без фізичного натиску – затримки дихання чи чогось подібного¹⁴⁸.

З молитви розумної можливий вихід до молитви внутрішньої, сердечної. Такий тип молитви притаманний для мешканців монастиря, зокрема й послушників. Перехід до неї можливий лише з досвідченим вчителем, духовним наставником.

Внутрішня молитва йде вже від смиренного та послушного серця і має під собою зречення власної волі та роздумів, тобто вона безпосередньо пов'язана із послухом. З сердечною молитвою виконується Божа воля, а усі ухиляння від неї зустрічаються зі справжнім жалем та болючим смиренным припаданням до Бога і щирим каяттям у свої немічності із упованням на допомогу, на яке Бог відповість справедливо та не позбавить Своєї благодаті¹⁴⁹.

Послух ставиться вищим за освітній розвиток, бо є розвитком духовним, що веде до Бога. Спасіння людства має залишатися подвигом, на який здатен лише Господь, а не людська мудрість чи якась інша сила. Учені люди можуть ставити під сумнів учення Бога, ставити себе вище за Нього, коли ненавчені можуть сподіватися на мудрість як на подарунок від Бога, який той дарує тільки тому, хто може його оцінити. Тільки проста, смиренна, вірна та послухна душа могла розраховувати стати носієм Божої благодаті, премудрості й сили.

Послух розуміється не тільки як чеснота над чеснотами, а й як основний шлях до святості, якого трудними подвигами досягали в рази довше. Через зречення власної волі та самовіддане слідування волі наставника формується морально правильний характер, відбувається рішуче відгороджування від гріхів

¹⁴⁸ Святитель Феофан Затворник. О молитве Иисусовой, в письмах к схиигумену Герману и схимонаху Агапию. СПб.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаамского монастыря, 1998. 103 с.

¹⁴⁹ Святитель Феофан Затворник. О молитве и духовной жизни : Собрание писем. Москва : Правило веры, 2008. 479 с.

і земних страстей та успішне сходження на новий етап духовного зростання і вдосконалення¹⁵⁰.

Шлях праведного послууху Господу приведе до того, що Господь за такий добровільний вияв покори й смирення дарує перетворення тіла, подібно до Його – в царстві Отця небесного праведники просвітяться як сонце¹⁵¹.

Іоанн Кронштадтський (в миру – Іван Сергієв) – вступав у конфронтацію зі Львом Толстим, описуючи його таким, хто є мудрим перед собою, та таким, хто вважає себе розумнішим за усіх, приписуючи йому гріх гордині. Він застерігає християн не піддаватися на його заклики відступитися від праведного шляху та закликає шукати шлях спасіння душі через послух Богу та вчинення благочестя¹⁵². Він також описує гордість та непослух притаманними дияволу, адже саме вони роблять того грішним та є протиставними Богу, тому тепер диявол навертає до себе душі, використовуючи ці ж гріхи. Гордість та непослух є основними провинами, що відводять від духовного спасіння¹⁵³.

Іоанн Кронштадтський виступає проти використання мира для помазання пречистого тіла Христового, бо воно вже є святим й нетлінним. Проте як усі люди – тіло Христове, а зосібна – члени! (1Кор.12:27)¹⁵⁴, в дар Йому варто підносити миро смирення, віри, любові, взаємодопомоги, чистоти, нестяжання та послуху¹⁵⁵. Тобто якщо миро символізує сходження Святого Духа, то за цим визначенням воно виступає не у фізичному розумінні, а в духовному, адже усі ці чесноти та діяння ведуть до присутності Бога в серці вірянина.

Іоанн Кронштадтський закликає тяжіти до свого духовного коріння, називаючи вірян чадами Аврамовими за вірою, і наслідувати приклади праотців

¹⁵⁰ Петр (Екатериновский), О монашестве. Обеты девства, нестяжательности и послушания – Сергиев Посад: Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1904

¹⁵¹ Полное собрание сочинений праведника божия Иоанна Кронштадтского : в 2 т. / Т. 1. СПб.: Р. П. Лушкевиц, (Печ. Графического ин-та), 1911. 526 с.

¹⁵² Иоанн Сергиев (Кронштадтский). Ответ пастыря Церкви Льву Толстому на его «Обращение к духовенству». СПб.: Эл. тип. Максимова, 1903. 16 с.

¹⁵³ Иоанн Ильич Сергиев (Кронштадтский). Живое слово мудрости духовной. СПб.: печ. Граф. ин-та, бр. Лукшевиц, 1911. 100 с.

¹⁵⁴ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

¹⁵⁵ Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т.2: (Закрывающий в себе полный годовой круг слов, поучений и бесед) Кронштадт : Тип. «Кронштадтского вестника», 1891. 735 с.

Ісуса Христа: Аврама – у вірі, простоті, послуху Богу та зреченні власної волі й усіх мирських страстей, та Давида – у вірі, молитві, покорі й терпінні¹⁵⁶.

Він також зазначає, що історія вигнання з раю Адама і Єви як основний приклад непослуху Богу. Адам і Єва довірилися спокусі, послухалися слова диявола. Іоанн Кронштадтський порівнює їх, називаючи слово Боже живим, життєствердним, коли друге – принадним, приємним для вух, мрійливим та оманливим. У протиставленні – одне слово несе життя, а інше – смерть. Послух ворожому слову веде до занепаду – зневіри, заздрощів, свавілля, насилля, вбивств та повної безбожності. Слідування ж слову Божому наставляє на праведний шлях, даруючи мудрість, мир, порядок, милосердя і всякі блага. Також Іоанн Кронштадтський визначає послух Богу як такий, що веде і до послуху владі – наставникам духовним та політичним – та призводить до порядку в родині та політично-економічному світі.

Ісус залишається ключовою фігурою для розуміння послуху. Його доля є виявом добровільної й цілковитої самовідданості через обітниці чистоти, нестягання та послуху, і виступає прикладом для наслідування. Слідування цим чеснотам веде до повного подолання усіх перешкод на шляху передання себе Господу. Ухилення від безумовної віри, вірності і послуху Богу може направляти людські сили в середину, на її власні розум, серце і волю, що перериває союз із Богом. Відмова від чистоти веде до похоті, нестягання – до користі, послуху – до гордині. Власні мотиви, які переходять на почуття, ведуть до союзу з нижчими схильностями, що змушує знаходити насолоду в тілесних земних задоволень, що в свою чергу є протилежним до задоволення уподобитися Божественній святості і спасіння душі¹⁵⁷.

Все найкраще, що є в людській душі, є Божим даром, тому нехтування послухом Йому, гординя і вчинення інших гріхів є виявом неповаги до Господа і до себе. Працелюбність, щедрість, нестягання, смирення та послухання є шляхом прийняття себе та своєї Божественної природи та є певним

¹⁵⁶ Полное собрание сочинений праведника божия Иоанна Кронштадтского : в 2 т. / Т. 1. СПб.: Р. П. Лушкевиц, (Печ. Графического ин-та), 1911. 526 с.

¹⁵⁷ Петр (Екатериновский), О монашестве. Обеты девства, нестяжательности и послушания – Сергиев Посад: Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1904

уподобленням своєї душі до Бога¹⁵⁸. Послух, віра, смирення, милосердя, нестягання, братолюбство, Боголюбство, всякого роду чесноти є творінням Божим в людській душі, коли невіра, гордіня, ненависть є виявом ворожої природи, якій треба через контроль та самовідданість давати опір.

Єпископ Ямбурзький Анастасій (Александров) – вчений-славист¹⁵⁹ – у своїй промові при постригу в інокіні Євдокії Забелиної 1916 року описує послух як особливу християнську чесноту, основа якої полягає в зреченні усього видимого чи невидимого на користь повного занурення у духовний досконалий світ Творця.¹⁶⁰

Він акцентує увагу на поважання послуху у Старому Заповіті, наводячи слова пророка Ісаї: «Таж усе це створила рука Моя, і так все це сталося, говорить Господь! І при тому дивлюсь Я на вбогого та на розбитого духом, і на тремтячого над Моїм словом» (Іс. 66:2)¹⁶¹.

Також Анастасій згадує вже про послух у звичайному повсякденному житті, порівнюючи його з духовним послухом. Єпископ описує його водночас як обов'язкову рису пристойної людини і як пасивне смирення, яке наближає людину до байдужості, що веде до духовного спустошення, рівного смерті. Послух як чесноту він розглядає через подвиг Христа – безкінечне добровільне особисте смирення, яке визначається жагою до життя. Послух мирський – попри порівняння зі смертю – не визначається як щось погане, проте, на відміну від духовного послуху, він не може визначатися як чеснота через різну природу. Духовний послух є виявом внутрішньої сили, що лине з чистого бажання зректися волі власної на користь волі Божої, що визначається як праведне смирення, яке дарує блага життя, коли повсякденний послух йде з

¹⁵⁸ Иоанн Кронштадтский. Мысли христианина о покаянии и святом причащении. Москва : Сибирская благовонница, 2011. 92 с.

¹⁵⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804—1904). Ч. 1. Казань : типо-лит. Имп. ун-та, 1904. 21-25 с.

¹⁶⁰ Анастасий (Александров), епископ. Речь при пострижении в инокини Евдокии Забелиной, послушницы Иоанновского на Карповке, в г. Петрограде, женского монастыря, за божественной литургией в усыпальнице батюшки о. Иоанна Кронштадтского. 22 марта 1916 г. // Христианское чтение. № 4. СПб.: Санкт-Петербургская духовная академия, 1916. 373–376 с.

¹⁶¹ Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.

вимушеного наміру відповідати нормам моралі мирського життя та є виявом показного, зовнішнього смирення¹⁶².

Єпископ Анастасій окремо виділяє послух волі батьків та наставників. Він називає його «святим послухом», бо ця риса, на рівні зі смиренням та терпінням, була визначальною для Христа на період, коли той був у Назареті. Притаманність Ісусу смиренного послуху батькам та наставникам визначає його як важіль справжньої мудрості, яка має вести за собою та усіма визнаватися¹⁶³.

Зрештою, Духовний регламент 1721 року, що знаменував нову епоху – Синодальний період, вплинув і на чернече життя. Зокрема, це стосувалося нестачі літератури при монастирі, адже за постановою неугодні книжки вилучали, проте на заміну нових не було, контроль мешканців монастирів посилювався, адже тепер неможна було самовільно залишати прихисток, функціонування шкіл та ведення витрат тепер також лягало на плечі монастирів.

Монастирський послух полягав у побутових роботах при монастирях, піклуванні над хворими, молитві. Закріплюється концепція розумної молитви, встановлюються і поширюються правила, які визначають її істинність. Феофан Затворник та Іоанн Кронштадтський виступають основними фігурами епохи, до яких часто звертаються за порадами і настановами. За них послух сприймається як шлях до спасіння душі через прийняття волі Божої. Частіше чеснотами протиставляються їхні гріхи. Послук, як головну чесноту, порівнюють з гординею, яку визначають страшним гріхом. І якщо послук веде до Бога, то гординя – відвертає. Священнослужителі закликають до щирого каяття, прийняття своєї віри, послуху, смирення, милосердя, навчитися правильної

¹⁶² Анастасій (Александров), єпископ. Речь при пострижении в инокини Евдокии Забелиной, послушницы Иоанновского на Карповке, в г. Петрограде, женского монастыря, за божественной литургией в усыпальнице батюшки о. Иоанна Кронштадтского. 22 марта 1916 г. // Христианское чтение. № 4. СПб.: Санкт-Петербургская духовная академия, 1916. 373–376 с

¹⁶³ Анастасій (Александров), єпископ. Поучение сказанное 30 ноября 1912 г. в церкви св. ап. Андрея Первозванного, в Казанском Учительском Институте // «Известия Казанской Епархии» № 48. Казань: Центральная Типография, 1912. 1472–1476 с.

молитви, і тоді, шляхом уподібнення своєї душі до Господа – а все найкраще, що є в людині, є Його дарунком – можна уповати на спасіння душі.

Висновки.

Послух в православній традиції Київської Русі сприймався як одна з основних чеснот, що полягає у прийнятті волі Божої та дарує милосердя. Таке розуміння склалося з трактувань текстів Біблії та через твори Отців Церкви, що були основою для тільки-но посталого руського чернецтва. Оповідки паломників на Афон підігривали інтерес до осередку чернецтва. Одному зі сподвижників Антонію (в миру Антипу) наснилася настанова від Божої Матері, що спонукала його на розбудову чернечого осередка в рідній місцині. Почуте надихнуло його на пошук усамітненої обителі у Києві, проте, за відсутністю такої, що його влаштувала б, він вирішив оселитися в окремій печері, довкола якої збиралися люди, що бажали повторити шлях Антонія під його наставництвом. Антонія та одного з його учнів Феодосія, що встановив внутрішні правила у монастирях за зразком Студійського уставу, вважають засновниками та розбудовниками чернецтва на Русі. Це призвело до появи поняття «чернечого послуху», що полягало у виконанні побутової роботи у монастирі.

Шлях Антонія та Феодосія Печерських поклав початок становленню київської чернечої культури, що поширився на територію всієї Русі та активно укріпився у період після монгольської навали. Зокрема, нестабільна політична ситуація спонукала деяких ченців переходити у монастирі Галичини, що своїми правилами подібні до київських, а деяких священників – шукати прихисток у стабільніших і надійніших князів північних земель, що підпорядковувалися монголам. Так Москва поступово переймає київські чернечі традиції та формує ще один православний осередок, поряд з Києвом та Галичиною, довкола якого закладаються нові засади чернечого життя.

У цей період послух постає основною християнською чеснотою. Тепер він трактується як добровільне і смиренне зречення власної волі прийняття волі Божої. Образ Ісуса закріплюється як основний приклад добровільної покорі Господу і виявом безумовного послуху. Чернечий послух особливих змін не

знає – він так само полягає у побутових завданнях та безперервній молитві. Проте тепер поширюється ідея розумної молитви, що йде від серця, а не є простим читанням написаного. Ця ідея укріплюється майже на одному рівні із фізичними чеснотами, коли раніше останні були вищими. Студійський устав поступово змінюється на Єрусалимський, основною відмінністю якого є переважання палестинської гімнографії, коли раніше була студійська.

У 1721 році з прийняттям Духовного регламенту починається Синодальний період, який частково мав вплив і на чернече життя. У монастирів з'являлися нові обов'язки – ведення витрат, відповідальність за функціонування шкіл. З листів Феофана Затворника зрозуміло також стає, що заборона неугодної літератури ускладнювала навчання та богослужіння, адже на заміну нових не було. Чернечий послух так само був заснований на побутових роботах та молитві, проте тепер, із поширенням чернецтва і збільшенням братій, частіше зустрічаються згадки про піклування над хворими як одного з видів послуху. Закріплюється концепція розумної молитви як правильної, Феофан Затворник сприяє поширенню правил щодо її трактування і виконання. Внутрішня молитва тепер стає важливішою за фізичні чесноти. Феофан Затворник та Іоанн Кронштадтський постають важливими діячами цього періоду. Вони часто відповідають на листи та дають настанови і поради. Послух тепер сприймається як шлях до спасіння власної душі, і все частіше для навернення людей у послух священнослужителі звертаються до залякування неправедним шляхом, протиставляючи послуху як чесноті гординю як гріх.

Спасіння душі через зречення власної волі, смирення і добровільне прийняття Божої волі та щира молитва постають головними рисами для послуху у цей період.

Список використаних джерел та літератури

1. Анастасий (Александров), епископ. Поучение сказанное 30 ноября 1912 г. в церкви св. ап. Андрея Первозванного, в Казанском Учительском Институте // «Известия Казанской Епархии» № 48. Казань: Центральная Типография, 1912. 1472–1476 с.
2. Анастасий (Александров), епископ. Речь при пострижении в инокини Евдокии Забелиной, послушницы Иоанновского на Карповке, в г. Петрограде, женского монастыря, за божественной литургией в усыпальнице батюшки о. Иоанна Кронштадтского. 22 марта 1916 г. // Христианское чтение. № 4. СПб.: Санкт-Петербургская духовная академия, 1916. 373–376 с.
3. Архим. Серафим (Чичагов). Летопись Серафимо-Дивеевского монастыря. Москва : Паломник, 2005. 719 с.
4. Григорий Дебольский. Необходимость и важность христианского поведения и послушания православной церкви. СПб.: Французская тип., 1849. 109 с.
5. Григорович И. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 5 томах. Т. 1, СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846. 432 с.
6. Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору всероссийского духовного чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санктпетербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. / Сост. Феофан (Прокопович). Изд. 1. Москва: Синодальная типография, 1856. 198 с.
7. Иоанн Ильич Сергиев (Кронштадтский). Живое слово мудрости духовной. СПб.: печ. Граф. ин-та, бр. Лукшевиц, 1911. 100 с.
8. Иоанн Кронштадтский. Мысли христианина о покаянии и святом причащении. Москва : Сибирская благовонница, 2011. 92 с.

9. Иоанн Сергиев (Кронштадтский). Ответ пастыря Церкви Льву Толстому на его «Обращение к духовенству». СПб.: Эл. тип. Максимова, 1903. 16 с.
10. Літописець Нестор Повість временних літ
URL:<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465> (дата звернення: 20.02.2026)
11. Морачевський П. Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє від Луки, українською мовою. Москва : Синодальна Типографія, 1907.
12. Огієнко І. Біблія (в перекладі), Лондон: Об'єднане біблійне товариство, 1962.
13. Патерик Києво-Печерський, [який оповідає] про створення церкви, аби дізналися всі, що самого Господа промислом і волею, і його Пречистої Матері молитвою та бажанням сотворилася і завершена була боголіпна, небу подібна Велика Церква Богородична Печерська, [заснована] архимандритом усієї руської землі, якого є Лавра, святого і великого отця нашого Феодосія
URL:<https://web.archive.org/web/20050501165818/http://litopys.org.ua/paterikon/pat01.htm> (дата звернення: 12.03.2026)
14. Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т.2: (Закрывающий в себе полный годовой круг слов, поучений и бесед) Кронштадт : Тип. «Кронштадтского вестника», 1891. 735 с.
15. Полное собрание сочинений протоиерея Иоанна Ильича Сергиева. 1-е изд. В 6 томах. / Т. 3. СПб.: тип. В. Ерофеева, 1892. 503 с.
16. Полное собрание сочинений праведника божия Иоанна Кронштадтского : в 2 т. / Т. 1. СПб.: Р. П. Лушкевиц, (Печ. Графического ин-та), 1911. 526 с.
17. Св. праведный Иоанн Кронштадтский (Сергиев). Практические наставления пастырям, заимствованные с опыта : Извлечения из дневниковых тетрадей за 1860-1865 гг. / Сост. мон. Серафима (Иванова). Москва: «Отчий дом», 2006. 181 с.

18. Святитель Феофан Затворник. Малые произведения. Москва: Правило веры, 2008. 617 с.
19. Святитель Феофан Затворник. О молитве и духовной жизни : Собрание писем. Москва : Правило веры, 2008. 479 с.
20. Святитель Феофан Затворник. О молитве Иисусовой, в письмах к схиигумену Герману и схимонаху Агапию. СПб.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаамского монастырь, 1998. 103 с.
21. Святитель Феофан Затворник. О разных предметах веры и жизни : Собрание писем. Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. Москва : Правило веры, 2007. 791 с.
22. Святитель Филофей Коккин. Святейшего патриарха Константина-града кир Филофея предание своему ученику о том, как внимательно пребывать в келье вместе со своими послушниками. / Путь к священному безмолвию: Малоизвест. творения святых отцов-исихастов / Сост., общ. ред., предисл. и примеч. А.Г. Дунаева, Москва: Изд-во Правосл. Братства Свт. Филарета Митр. Моск. (БСФМ), 1999. 171 с.
23. Сказания о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века / издал Срезневский И. СПб.: Типография ИАН, 1860.
24. Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника. Собрание писем: Из неопубликованного. Москва: Правило веры, 2001. 654 с.
25. Турконяк Р.П. Повний переклад Святого Письма з давньогрецької, Львів: Українське Біблійне Товариство, 2000.
26. Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 1. 1895. 638 с.
27. Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 2. 1895. 760 с.

28. Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 3. 1900. 440 с.
29. Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 4. 1901. 634 с.
30. Феофан Затворник. Добротолюбие: В русском переводе, дополненное: в 5 т. / Издание второе. Иждивением Русского на Афоне Пантелеймонова Монастыря, Москва: Типо-лит. И. Ефимова, 1895-1901. / Т. 5. 1900. 482 с.
31. Феофан Затворник. Письма о христианской жизни : Поучения. Москва : Правило веры, 2007. 444 с.
32. Феофан Затворник. Простые истины сердца. Внутренняя жизнь : слова и проповеди. Москва: Правило веры, 2007. 540 с.
33. Феофан Затворник. Собрание писем святителя Феофана : Вып. 1-8. / Вып. 1 - Изд. Афонского Русского Пантелеимонова монастыря. Москва : Типо-лит. И. Ефимова, 1898. 260 с.
34. Хоменко І. Святе Письмо Старого та Нового Завіту (в перекладі). Рим: Видавництво ОО. Васи́ліян, 1963.
35. Экхарт М. Трактаты-Проповеди. Москва: «Наука», 2010
36. Я. Н. Свирский Александров монастырь : Ист. очерк по документам монастыр. Архива. СПб.: Свир. монастырь, 1874. 95 с.
37. Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1902. 213 с.
38. Архимандрит Ефрем Святогорец. Жемчужины подвижнической мудрости : Главы о молитве и послушании (Пер. с новогреч.). Сергиев Посад : Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001. 143 с.

39. Архиепископ Никон (Рождественский). Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского и всея России чудотворца. Москва : Синод. тип, 1885. 238 с.
40. Архиепископ Филарет Черниговский (Гумилевский). Избранные жития святых на русском языке. В 2 кн. Июль-декабрь. Москва : Сибирская благовонница, 2011. 829 с.
41. Архимандрит Кирилл (Говорун). Жития Преподобного Ионы Киевского Чудотворца. Перевод с греческого. Киев: Свято-Троицкий Ионинский монастырь, 2008. 45 с.
42. Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2011. 332 с.
43. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804—1904). Ч. 1. Казань : типо-лит. Имп. ун-та, 1904. 21-25 с.
44. Богатова Г.А. Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 26 (Снуръ — Спарывати). Москва: «Наука», 2002. 277 с.
45. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. Т. XXIV-а: Полярные сияния – Прая, СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898. 684 с.
46. Голубинский Е. История Русской Церкви. Том 1. Часть 2 Период первый, Киевский или до-монгольский. Москва: Типографии Э. Лиссверъ и Ю. Романъ, Арбатъ, д. Каривской, 1881. 817 с.
47. Голубинский Е. Митрополит всея России Кирилл III (первый после нашествия монголов) // Богословский вестник. Москва. 1894. Т. 1. № 1. С. 17-34; № 2. С. 229-257.
48. Голубинский Е. Преподобный Сергий Радонежский и созданная им Троицкая Лавра. Жизнеописание Преподобного Сергия и путеводитель по Лавре – Изд. 3-е, с новыми дополнениями – Сергиев Посад : Свято-Троицкая Сергиева лавра. СПб: Воскресенье, 2007. 465 с.

49. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Вінніпег-Мюнхен: Українське Євангельське Об'єднання, 1962. 160 с.
50. Желтов М. Богослужение Русской Церкви X-XX вв. Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва: ОАО Московские учебники и Картолитография, 2002. 752 с.
51. Зарин С. Аскетизм по православно-христианскому учению : Этико-богослов. исслед. Сергея Зарина : в 2 книгах. 1907. / Книга вторая: Опыт систематического раскрытия вопроса, СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1907. 693 с.
52. Игумен Дионисий (Шлёнов). Добродетель послушания в греческой святоотеческой традиции // I Международная богословская конференция Русской Православной Церкви (Москва, 15–18 ноября 2010 г.): Жизнь во Христе: Христианская нравственность, аскетическое предание Церкви и вызовы современной эпохи. Москва : изд. Синодальная библейско-богословская комиссия, 2012. 830 с.
53. Ісіченко Ю. (Архієпископ Ігор). Студійський устав та наративна програма киево-печерських книжників // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир. 2008. Вип. 42. С. 161–171.
54. Иеродиакон Николай (Сахаров). Учение архимандрита Софрония о старчестве: старчество и послушание в богословии архимандрита Софрония (Сахарова) // Журнал Института богословия и философии. № 10. СПб., 2001. С. 84-112
55. Казанский П. История православного монашества на востоке [в 2ч.]. Часть 1, Москва: Паломникъ : Воскресение, 2000. 461 с.
56. Киевопечерский патерик по древним рукописям / В перелож. на соврем. рус. яз. Марии Викторовой ... Киев : тип. Киевопечерской лавры, 1914. 154 с.

57. Кієвскія пещеры и Кієво-Печерская Лавра : съ изображеніями :
наружныхъ и внутреннихъ видовъ пещеръ, гробницъ почивающихъ въ
нихъ угодниковъ, древнихъ и святыхъ вещей находящихся въ пещерахъ,
видовъ Лавры, чудотворной иконы Успенія Богоматери
(хромолитографія, печатанная золотомъ) и планами пещеръ, съ точнымъ,
по мачтабу показаніемъ на нихъ всѣхъ мѣстъ покоя угодниковъ и
пещерныхъ церквей. - Кієвъ : Типографія Сементовскаго, 1864. 85 с.
58. Одинцов Н. Порядок общественного и частного богослужения в древней
России до XVI века, СПб: Издание книгопродавца, 1881. 303 с.
59. Петр (Екатериновский), О монашестве. Обеты девства, нестяжательности
и послушания – Сергиев Посад: Изд. Московское Подворье Свято-
Троицкой Сергиевой Лавры, 1904
60. Петрушко В. История Русской Церкви с древнейших времен до
установления патриаршества : учебное пособие – Изд. 2, Москва: Изд-во
ПСТГУ, 2007. 358 с.
61. Подскальські Г. Христианство и богословская литература в Киевской
Руси (988–1237 гг.), СПб. : Византинороссика, 1996. 572 с.
62. Поселянін Є. Киево-Печерский патерик: полное собрание житий святых,
в Киево-Печерской лавре подвизавшихся / сост. тремя Печерскими
святými: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, еп. Владимирским
и Суздальским и Поликарпом, архим. Печерским, Москва: Издание
книгопродавца А.Д. Ступина, 1900 (Типо-литогр. Товарищества И. Н.
Кушнерев и К°). 394 с.
63. Протоиерей Феодор Зисис. Благое непослушание или худое послушание?
Перевод с греческого, Москва: Святая Гора, 2009. 146 с.
64. Рункевич С. Учреждение и первоначальное устройство Святейшего
правительствующего синода (1721–1725 гг.): История русской церкви под
управлением Святейшего синода. Т. 1. СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1900.
436 с.

65. Сковчиляс І. «Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус». Львів: Вид-во УКУ, 2010. 832 с.
66. Старец Иосиф Ватопедский. Блаженный послушник. Жизнеописание старца Ефрема Катунакского, Москва : Изд. Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. 82 с.
67. Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 1: «Абеляр» и статьи 1911-1925 гг., Москва: Мартис; SAM and SAM, 1996. 349 с.
68. Федотов Г. Собрание сочинений : в 12 томах. Том 8: Святые Древней Руси. Москва: Мартис; SAM and SAM, 2000. 266 с.
69. Щапов Я. Монашество на Руси в XI-XIII веках. Москва: Наука, 2002. 344 с.
70. Simone Blanc and Jean-Louis Van Regemorter. Russie - U. R. S. S. XVIII e Siècle // Revue des études byzantines, tome 50, Paris, 1977/ pp. 692-708.
71. Tyszkiewicz S. La tragédie de l'Église russe // Revue des études byzantines, tome 11, Paris, 1953. pp. 272-283.